De Agrarische Rechtstoestand
der inlandsche bevolking
OP JAVA EN MADOERA.

Rapport

uitgebracht aan Mr. C. TH. VAN DEVENTER

op 16 April 1904

DOOR

G. P. ROUFFAER.

VOORBERICHT.

Zooals de titel reeds aangeeft, is het navolgende stuk een Rapport, op 16 April 1904 uitgebracht aan (nu wijlen) Mr. C. TH. VAN DEVENTER. Het maakte toen deel uit van de in dat voorjaar door mij opgestelde stukjes over «De handel», «De scheepvaart», «De visscherij en de vischteelt», en het Verslag over «De voornaamste Industrieën der Inlandsche bevolking op Java en Madoera», welke laatste 4 afgedrukt zijn geworden in het boekwerk «Overzicht van den Economischen toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madoera, samengesteld onder leiding van en door Mr. C. Th. van Deventer» ('s-Grav., 1904), verschenen in September d. a. v.

In de daar voorkomende paragraaf 2, «Het grondbezit» (p. 11—20), samengesteld door den heer VAN DEVENTER, werden verschillende gegevens aan het hier volgend Rapport ontleend (zooals men door vergelijking gemakkelijk zal kunnen nagaan). Ook, doch zéér voorzichtiglijk, een weinig over het Vorstenlandsche Maron-stelsel, en het Souvereiniteits-beginsel in de nog huidige Vorstenlandsche en vroeger algemeen-Middenjavaansche agrarische toestanden. Wanneer ik herlees deze zinnen: «In zijn meest oorspronkelijken vorm vindt men het [beginsel] nog heden ten dage terug in de Vorstenlanden. De daarbestaande, door tal van omstandigheden zelfs ingewikkeld geworden agrarische toestanden blijken toch terug te brengen tot het systeem van den deelbouw volgens hetwelk de bebouwer van den grond wel een deel van de opbrengst voor zich mag behouden, mits hij het andere deel, en wel liefst [*sic*!] de helft van wat beschikbaar is, oplevert aan den eigenaar [*sic*]. Die oplevering nu geschiedt in de Vorstenlanden steeds of aan de Vorsten-zelfen of aan personen die hun recht aan die Vorsten ontleenen» (p. 11), — dan kan ik niet nalaten opnieuw te glimlachen over zulk een geparfumeerd Vorstenlandsch Maron-stelsel, dat hier ten tooneele werd gevoerd. Inderdaad, Mr. VAN DEVENTER was van mijn Rapport geschrokken.

Toen ik in Jan. 1905 mijn artikel *Vorstenlanden* begon voor deel IV der Encyclopaedie van Ned.-Indië (afgedrukt aldaar p. 587—653), vroeg ik hem mijn Rapport terug, en maakte er gebruik van vooral bij Hoofdstuk VI (Landelijk Stelsel. Apanages. Desa-toestanden). De zinsnede daar in den aanhef: «Er zal dus te dezer plaatse een beetje apodiktisch het eene naast het andere gezet worden; de bewijzen voor een en ander zullen echter in een latere afzonderlijke studie hun plaats vinden» (p. 617a), was derhalve niet een verwijzen naar een stuk dat nog geschreven moest worden, maar naar een gereed en afgesloten Rapport dat ik in de achterhand had.¹ In bedoeld artikel, met name in dat Hoofdstuk VI, heb ik dan ook zoo duidelijk mogelijk, naar mijn beste weten der waarheid, deze medegedeeld; zonder doekjes-omwinding of parfum.

Het Rapport bleef daarop ongedrukt liggen, eerst door veel anderen arbeid (1906-8), toen door een tweede verblijf in Indië (1909-11), daarna door langdurig ziek-zijn. In de Bestuursvergadering van het Instituut van Zaterdag 18 Sept. 1915 — dus 9 dagen vóór het geheel onverwacht overlijden van Mr. VAN DEVENTER op Maandag 27 Sept., en zelfs 3 dagen vóór zijn plotseling ziek-worden; verg. Dr. COLENBRANDER's «Leven en Arbeid van Mr. C. Th. van Deventer», I (1916), p. 415 — bood ik het voor plaatsing in de Bijdragen aan; waarop het, conform mijn persoonlijk verzoek, ter beoordeeling in handen werd gesteld van de Bestuursleden, de Heeren F. A. LIEFRINCK en Prof. Mr. C. VAN VOLLENHOVEN. In de Bestuursvergadering van Zat. 16 Oct. werd besloten tot opneming in de Bijdragen, doch behield Prof. VAN VOLLENHOVEN zich het recht voor «in een Naschrift zijne eigen inzichten uiteen (te) zetten omtrent de door den Heer Rouffaer ontwikkelde denkbeelden» (gedrukte Notulen, in Bijdr. Kon. Inst. 71, 1916, p. XXV, XXVIII; en verg. 72, 1916, p. XXV).

Toch bleef dit Rapport toen weer liggen, deels door den dood van Mr. VAN DEVENTER, deels wegens verschillende Noten die nog bijgewerkt moesten worden. In het copie-hs. dat ik toch in 1904 had ingeleverd, waren slechts de voor Mr. VAN DEVENTER belangrijkste uit mijn eigen manuscript overgeschreven; eenige andere in dit ms. slechts door een korte verwijzing aangeduid.

¹ Verg. zelfs mijn citeeren uit dit hs.-Rapport, l. c. p. 629 a—b, met noot 2. En verg. er noot 2 op p. 628b.

In den thans gepubliceerden hoofdtekst is *niets* veranderd; het Rapport is geheel en al datgene wat Mr. VAN DEVENTER ontving. Slechts op twee plaatsen is bij het slot-hoofdstuk over de Particuliere Landerijen, een foutieve datum verbeterd, en een foutieve rekening hersteld.

Wat de Noten aangaat, zijn alle die geen bijzonder kenmerk dragen, de volledige oorspronkelijke noten van mijn eigen manuscript uit 1904. Andere, die deels van najaar 1915, deels nu uit de laatste weken dateeren, zijn uniform gekenmerkt als: *Noot van 1918*; enkele toevoegingen tot Noten als: *Toevoeging van 1918*. Over sommige *nova* in de Vorstenlanden uit de allerlaatste jaren, als met name het intrekken der ambtenaars-apanages, wordt in die Noten gezwegen; zij doen tot het betoog niets af, en bewijzen alleen, voor wie dit bewijs nog noodig mocht hebben, dat sinds ca. 1910 een nieuwe en doorstaande democratische wind over Java is gaan waaien.

Het Naschrift van Prof. VAN VOLLENHOVEN, als een soort van tegengif bedoeld, vindt men hierachter. Waar ik afgezien heb van een omwerking van mijn artikel *Vorstenlanden* voor den nieuwen druk der Encyclopaedie van N.-Indië, en het agrarisch gedeelte daarin door genoemden Hoogleeraar zal behandeld worden, stelde ik mijnerzijds er vollen prijs op, dat mijn Agrarisch Rapport thans niet langer in handschrift bleef.

In enkele Noten zijn, zooals men zien zal, opmerkingen verwerkt door wijlen Mr. VAN DEVENTER in potlood bijgeschreven op het hem in handen gestelde copie-hs.; bij de Generale Conclusie op den Agrarischen toestand der tegenwoordige Gouvernements-landen is sub 2—3 in een noot een bezwaar ontwikkeld van den Heer F. A. LIEFRINCK, tegen de daar in den hoofdtekst gegeven karakteriseering der Gouvernements-Landrente en van de Preanger-regeling.

Over het verschil in inzicht ten aanzien van den Agrarischen Rechtstoestand op Java en Madoera, zooals dat blijkt uit mijn Rapport van 1904 en het hier volgende Naschrift van Prof. VAN VOLLENHOVEN, moge door anderen en lateren definitief geoordeeld worden. *Niet* natuurlijk, over wat ten deze wenschenswaard is; daarover bestaat tusschen hem en mij nauwelijks verschil; in dat verband mag ik b.v. verwijzen naar wat ik in 1905 reeds neerschreef aan het slot van Hoofdstuk VI in 't bedoelde artikel *Vorstenlanden*, over de aangegeven richting

«voor een verstandig agrarisch beleid» aldaar (p. 627b). Maar *wel*: omtrent wat een nuchter historisch-kritisch onderzoek omtrent het Souvereiniteits-beginsel, en het werkelijke wezen van den Agrarischen Rechtstoestand op Java en Madoera leert.

Voor mij persoonlijk heeft deze kardinale vraag zóó zwaar gewogen, heeft zij indertijd zóó diep mij geestelijk aangegrepen, dat ik — eerst ongeloovig, toen verstomd door de lezing van het Rapport-SPAAN uit 1876¹, daarna ten zeerste twijfelend, vervolgens al meer en meer overtuigd, ten slotte voor mijzelf zeker geworden in den schijnbaren warhoop van feiten en van gegevens — dàarvoor in groote hoofdzak twee volle jaren in de Vorstenlanden aan het onderzoeken ben gebleven (Juni 1887—Jan. 1890), en de quintessens van mijn overtuigdheid later samenvatte in dit Rapport van 1904.

Het hoogtepunt van dat overtuigd-worden is wel geweest de openbarende achtermiddag op een bovenkamer in het Hôtel Slier te Solo, toen ik de door niemand nog met kritisch doorzicht verstane passage in deel VII van de Jonge's Opkomst, p. 141—142, las en besepte; ik mag gerust zeggen in haar diepe beteekenis ontdekte. *Daarmede* eerst ging voor mij een helder licht in den dichten nevel op; en voelde ik vasten grond onder de voeten, waarop bij verder onderzoek in de Vorstenlanden kon worden voortgebouwd.

Toen ik in 1904, na het inleveren van mijn Rapport, hiervan eens aan Mr. VAN DEVENTER vertelde, maakte hij de opmerking: «er zullen wel weinig dergelijke uren op die Solo'sche bovenachterkamer zijn doorgebracht».

Met deze mooi-menschelijke herinnering aan hem wil ik sluiten.

Den Haag, 14 Jan. 1918.

G. P. ROUFFAER.

¹ Dit Rapport, later afgedrukt in Eindresumé, III (1896), Bijlagen p. 14—76, bestond toen alleen nog maar als archief-stuk. Het werd mij ter lezing verstrekt door den toenmaligen Secretaris van het gewest Soerakarta, mijn ouden Kamperkennis, W. F. ENGELBERT VAN BEVERVOORDE. Kort daarop, Juli 1887, kwam ik in relatie tot den heer SPAAN-zelfen, toen Resident van Solo, en ondervond de eerste hulp van hem tot verdere studie in historisch-agrarische richting; studie, die later in het niet door bandjir geteisterd archief van Jogja, onder de Residenten VAN BAAK en MULLEMEISTER met Gouvernements-machtiging werd voortgezet.

Over het gehalte en den oorsprong van het Rapport-SPAAN zie men echter de waarschuwende woorden in mijn art. Vorstenlanden l. c. (1905) p. 621—622 met noot 1 (waar men leze: Gajamprit).

INLEIDING.

Bewijs, dat de Souverein op Java eigenaar is van den grond.

In het feit dat de Inlander op Java en Madoera vóór alles landbouwer is, ligt de plicht opgesloten zich een helder, op onpartijdig onderzoek gegrond oordeel te vormen nopens de rechten die hij op den door hem bewerkten grond uitoefent.

Als kenbron dier rechten staat vooraan het Eindresumé, vrucht der onderzoekingen ad hoc van 1867—69 door 3 residenten en $\pm$ 30 controleurs B.B. op Java en Madoera gehouden, waarvan de 3 kwarto-deelen, door Mr. W. B. BERGSMA bewerkt, in 1876, 1880 en 1896 te Batavia verschenen ¹; een reuzen-arsenaal van feiten, meer opeengehoopt echter, dan verwerkt tot een voor ieder overzichtelijk geheel. De eigenlijke samenvatting van dit overrijke materiaal is er niet aan toegevoegd.

Omtrent de kardinale vraag, of al dan niet op Java en Madoera de Souverein eigenaar is van den grond, waarop de Inlanders dan slechts gebruiks- en bezit-rechten zouden uitoefenen, behelst het Eindresumé echter, dadelijk in de Inleiding van zijn 1e Deel (1876), eene kategorische verklaring, resultaat van het plaatselijk onderzoek in alle residentien; met uitzondering van Kedoe, dat reeds eerder door de Statistieke Opname onderzocht was ², en van de Vorstenlanden, die om politieke redenen uitgesloten waren. Na er op gewezen te hebben, dat in de Preanger en in Bantam door verscheiden Inlanders — hoewel geenszins unaniem, integendeel met zeer aanmerkelijke uitzon-

¹ „Eindresumé van het bij Goevernements besluit dd. 10 Juni 1867 N°. 2 bevolen Onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera, zamengesteld door den Chef der Afdeeling Statistiek ter Alg. Secretarie”, 1°—3° Gedeelte.

² Zie even verder de noot 2 (p. 312).

deringen — verklaard werd, dat de ontgonnen gronden volle eigendom waren van de ontginners, in overeenstemming dus met zuiver-Mohammedaansche rechtsbegrippen, gaat het voort:

«Overal elders op Java en op Madoera werd zonder uitzondering verklaard dat de grond, toegeëigend ¹ of niet, behoort aan den soeverein en dat de bebouwers er alleen gebruiksrechten op uitoefenen.» (I, p. 4).

De leemte in dit onderzoek, veroorzaakt door het voorbijgaan der Vorstenlanden, werd aangevuld in 1875 door de opdracht aan ass.-res. A. J. SPAAN, om rapport uit te brengen «omtrent de rechten, die in de residentie Soerakarta op den grond worden uitgeoefend», welk d.d. 31 Maart 1876 aangeboden Rapport afgedrukt werd als Bijlage B in dl. III (1896) van het Eindresumé. Dit Rapport heft aan:

«Als eerste resultaat van elk onderzoek, dat in de Vorstenlanden van Java naar de regten op den grond gedaan wordt, zal wel onmiddellijk in het oog springen de volkomen juistheid van de stelling, voorkomende in het rapport van den Kommissaris-Generaal DU BUS, d.d. 1 Mei 1827, dat de Vorst in den meest absoluten zin des woords is eigenaar van den grond.» (l. c. p. 14.).

En, voor zoover dit nog noodig was, werd omtrent Kedoe door het reeds in 1871 daarover afzonderlijk verschenen Rapport ² verklaard:

«De soeverein is de werkelijke eigenaar van den grond. Hij heeft slechts het gebruik van den grond aan anderen afgestaan, hetzij tijdelijk, zooals ter belooning van ambtenaren, hetzij erfelijk, zooals met de poesaka- en gandjaran-gronden het geval was.» (p. 130).

Langs historischen weg nu kan bewezen worden, dat deze stelling: de Javaansche Vorst is eigenaar van den grond, — geenszins een dogma is geweest dat vreemd bleef aan de praktijk des levens, maar dat zij in volle werkelijkheid,

¹ Lees liever „geoccupeerd”, gelijk Prof. Mr. L. W. C. VAN DEN BERG — een der mede-arbeiders aan het Eindresumé — terecht opmerkte in Bijdr. Kon. Inst. 5, VI, 1891, p. 23, in zijn opstel „Het eigendomsrecht van den Staat op den grond op Java en Madoera.”

² „De residentie Kadoe naar de uitkomsten der statistieke opname en andere officiële bescheiden, bewerkt door de Afdeeling Statistiek ter Alg. Secretarie”, Batavia, 1871.— In bovenstaande en volgende aanhalingen werd het belangrijkste steeds *door mijzelven* gespatieerd.

sinds minstens twee en een halve eeuw reeds, de agrarische verschijnselen op Java beheerscht heeft. Het is daarbij aangenaam te beschikken over twee afdoende argumenten, die tot nog toe aan ieders aandacht ontsnapt zijn.

Dat het dogma zelf reeds zéér veel vroeger bestond, is gebleken uit Dr. JONKER'S vertaling van het Oud-Javaansche wetboek Koetâra Mânawa, eene samensmelting van zuiver Hindoe-recht met inheemsch-Javaansche rechtsbegrippen, dat, in zijn thans op Bali nog gebruikten vorm met 274 artt., teruggaat tot $\pm$ 1400 A. D.¹

In art. 100 van dit Oud-Javaansche wetboek, juist in die eerste helft waar de inlandsche rechtsbegrippen, volgens Dr. JONKER'S onderzoek, blijkbaar bijeengesteld werden, leest men toch:

«Indien iemand zijn land verpandt, vervalt dit pand nooit, want het land is eigendom van den vorst, het blijve slechts bij den pandnemer.» (l. c. p. 119).²

Al wordt hier in $\pm$ 1400 A. D. het dogma-zelf reeds onomwonden uitgesproken, toch weten wij niet in hoeverre daar toenmaals streng rechtsgevolg aan werd gegeven in de hoegroothed der grondlasten; in de «land-rente» dus (naar den letterlijken zin van het beginsel), die de Javaansche landbouwer moest opbrengen aan zijn Vorst als Domeinheer. Naar welken maatstaf werd de landrente toenmaals berekend? Werd in het bedrag dier landrente tevens het begrip der Souvereiniteit uitgedrukt?

Wij weten het niet. Alleen uit een Chineesche bron van vóór 1279 A. D., in de Annalen der Tweede Soeng-dynastie welke loopen over de periode 960—1279, wordt van Java en de Javanen toenmaals, volgens GROENEVELDT'S vertaling, gezegd:

«The country is flat and fit for agriculture, its products are rice, hemp and peas, The tenth part of their produce is paid as taxes.»³

¹ „J. CHR. G. JONKER. Een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen. Acad. Proefschrift." Leiden, 1885. — Dit is de Koetâra Mânawa, zooals Dr. JONKER reeds liet doorschemeren, en Dr. BRANDES beslist uitsprak in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 103 en 189 noot 2. Verg. ook Mr. v. D. BERG, op. cit. p. 6.

² De oud-Jav. tekst luidt: „Jen wong anañdakēn bhumine, salawasane tan lēlēb, apan drwe sang prabhu lma hika, malēra uga ring kang anañda." (ib. p. 57).

³ „W. P. Groeneveldt. Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources", Verh. Bat. Gen. dl. XXXIX, 1° Stuk, 1876, p. 16.

Indien dan werkelijk alle landbouwers in $\pm$ 1250 op Java slechts $\frac{1}{10}$ van hun (bruto?)opbrengsten des lands als belasting moesten afstaan aan hun Vorst, zoo kan ook toen zeer wel het dogma der Souvereiniteit over den grond van den Opperheer (Mahârâdja) reeds door ieder erkend zijn geweest; maar bezwaarlijk zou men er uit kunnen besluiten, dat deze leer toenmaals in vollen druk ook in toepassing werd gebracht.

Doch in 1677 is dit anders! Toen leefde èn theorie èn praktijk; en wel o. a. in Soerabaja, zooals met de stukken te bewijzen valt.

Op 18 Aug. 1677 toch liet Admiraal CORN. SPEELMAN aan den bevelhebber te Soerabaja J. COUPER achter «eene Memorie», waarin hij ook de belastingen memoreert door den Soesoehoenan (Keizer) van Java — d. i. MANGKOERAT I (eind 1645—Juli 1677) — in tijd van vrede in het Soerabaja'sche geheven; of naar zijn eigen woorden in de kopie op ons Rijksarchief: «wat inde voorgaande geruste tyden, voor syn Majesteyts schatkisten plegen gecollecteert en opgebracht te werden».¹

Hij noemt dan allereerst een uit- en invoer-recht op rijst enz.; dan «de chineese thols verpachtinge», die óók op Nederlanders en andere Europeanen drukte; en *ten derde dit*:

«Boven dese verthollinge pleegh uyt het landt van Sourabaya voor den Sousouhounan jaarlycx te moeten opgebracht werden, de hooftgelden van 12000 coppen a $\frac{1}{4}$ Reael ider sjaars tsy der soo veel meer off min hooftgelders waren sonder onderscheyt, en sulcx hebben de groote gouverneurs en naderhandt de ombols² zedert dat haar volck begon te verminderen, uyt het gemeene volck gecollecteert van yder $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ en oock wel een Reael, in alle gevalle besorgende dat sy voor haar selven niet te cort quamen; sulcx dan uyt dit hooftgelt³ inde schatkist most overcomen R. 3000.—

En moet dit hooftgelt werden opgebracht door alle mannen

¹ Verg. hiermede Jhr. Mr. J. K. J. DE JONGE's „De Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië", VII, 1873, p. 141—142. Om het groote gewicht der zaak werd hier tot het door De Jonge gebruikt hs. in het Rijksarchief teruggegaan, en dit gecopieerd. — De spatieering in de aanhaling is weer van mijzelf.

² Jav. *Oemboel*, d. i. „vlag", dan „Vaandrigh", d. i. aanvoerder of hoofd van den 2^{en} rang. De „groote gouverneurs" waren *Boepati's*.

³ De antiek-Jav. naam voor zulk hoofdgeld was *palawang*, letterlijk „deurgeld", huis-tax. Verg. ook hierna p. 336, noot 2. (*Noot van 1918*).

die vrouwen hebben off getrouwt syn, off oock degeene die schoon ongetrouwt en geen vrouw hebbende voor sijn eyge selve plantagie van padie doet.

Want alleen uyt de padie en geen andere plantagie plach de Sousouhousan te trecken, uyt een perck dat 500 bos padie can voortbrengen, als hetselve door yemandt beplandt quam te werden, schoon het dan meer off minder, ja oock maar 50 Bos uytgaff 2 Sp^s Reael en als het door niemant beplandt werden oock niet met alle; welck gesaj jaarlycx geschat wierdt te connen opbrengen in padie 40000 [lees: 400.000]¹ bossen off in gelt a 1 Reael voor 't hondert R. 4000.—»

Hiermede hebben wij den sleutel in de hand tot de kennis van den toenmaligen agrarischen toestand!

Het «hoofdgeld» dat de Inlanders aan den Vorst opbrachten, was «vastgesteld»; was «onveranderlijk»; was dus, op zijn Javaansch genoemd, *padjĕg*. Deze *padjĕg* bedroeg in principe $\frac{1}{4}$ Reaal per hoofd, en werd opgebracht door de landbouwers, juister nog, door de rijstverbouwers, gehuwd of ongehuwd. Dat de hoofden, de ambtenaren des Vorsten, door hun volk méér per hoofd lieten opbrengen dan de van 's Vorsten wege vastgestelde $\frac{1}{4}$ Reaal per landman, was feitelijk misbruik, overbelasting.²

Doch *de basis van berekening dier hoofdgelden* was deze: van een «perck» dat 500 bos padi kon geven — blijkbaar de Jav. *djoeng* die, als eenheid genomen, 500 *gedeng* padi opbracht — werd 2 Reaal hoofdgeld voor den Vorst geheven; welk hoofdgeld zelf weer berekend was à 1 Reaal = 100 bos padi in waarde.

Met andere woorden, de grondslag der toenmalige landrente was deze: van een vlakte-eenheid die gerekend werd 500 Bos padi op te leveren, werd 200 Bos, of in geld

¹ Hier is een fout in het hs. blijkbaar. Ook vraagt men zich af, of niet veeleer „300.000 bossen” en dus „3000” Reaal hier gelezen moet worden.

² Over een andere — maar blijkbaar mislukte — poging van denzelfden MANGKOERAT I, kort na zijn troonsbestijging, ca. 1646, om het „hoofdgeld” voor ieder Jav. huisgezin op 1 Reaal 's jaars te stellen, zie Van Goens in 1856, Bijdr. Kon. Inst. 1, IV, 1856, p. 366—367.

Omdat er zooveel Realen in 't heele land niet waren, moest toen „ijder huijsgezin opbrengen 10 groote bossen padij”, die tot rijst werd gestampt en naar des Soenan's zeehavens vervoerd. Hoe is dit laatste te verstaan? Hier zou dan 1 Reaal = 10 „groote” *gedeng* padi zijn?? (*Noot van 1918*).

2 Reaal, aan den Souverein betaald. De Souverein hief dus van het totaal der met rijst beplante gronden $\frac{2}{5}$.

Alvorens uit dit stellige gegeven van 1677 eene voor de hand liggende merkwaardige conclusie te trekken, moet eerst gevraagd, welke landrente nog heden ten dage in de beide Vorstenlanden door den Souverein wordt geheven; in het kleine gebied dus, waar de nationaal-Javaansche toestanden van vroeger, vooral op agrarisch gebied, nog in wezen zijn.

De grondbelasting in de Vorstenlanden berust op een vernuftig-eenvoudig systeem. Alle bouwgrond is gesplitst in twee geheel verschillende categorieën:

1°. in de ambtsvelden der dorpschouften, Jav. *loenggoeh*, die $\frac{1}{5}$ van den bouwgrond uitmaken, en geheel onbelast blijven; terwijl het *volle vruchtgebruik* toevalt aan die dorpschouften, Jav. *běkěl*, welke het gezag voeren in de desa's en verantwoordelijk zijn voor de opbrengst der landrente;

2°. in de gemeene of domein-gronden, Jav. *boemi dalëman* of *boemi kongsen*¹, die $\frac{4}{5}$ van den bouwgrond uitmaken, de volle landrente dragen, en door de gewone desalieden bebouwd en geoogst worden.

Men ziet, dat bij dit eenvoudige systeem van een verdere bezoldiging der dorpschouften geen sprake behoeft te zijn. Terwijl in de Gouvernements-landen de *běkěl*'s, *loerah*'s, of hoe deze dorpschouften er heeten mogen, wel degelijk óók landrente opbrengen van de hun toegewezen ambtsvelden, gaat het dorpschouft in de Vorstenlanden ten deze geheel vrij uit; hij geniet, zoolang hij in zijn ambt is, het *onbezwaarde vruchtgebruik* van het $\frac{1}{5}$ der gronden van de door hem beheerde desa. Het is zijn algeheele bezoldiging; daàrdoor is hij ook zijnerzijds aansprakelijk voor de richtige inning der landrente die drukt op het overige $\frac{4}{5}$ van de gronden der desa, den eigenlijken «gemeente-grond»; aansprakelijk ook voor de rust in zijn desa; enz.

Hoeveel landrente nu heft de Vorst van dit $\frac{4}{5}$ der gronden?

De helft der opbrengst; hetzij in natura; hetzij verrekend in geld.

Met andere woorden: in de tegenwoordige Vorstenlanden

¹ Letterlijk vertaald is *loenggoeh* = „zetel”, wat „be-zeten” wordt, vandaar „tijdelijk bezit”; *boemi dalëman* = „Vorstelijke grond”, dus „domein-grond” (*dalëm* = en „Paleis”, en „Hoogheid, Vorst”); *boemi kongsen* = „gemeenschappelijke gronden” (Chin.-Jav. *kongsi* = „gemeenschap, vennootschap”).

trekt de Souverein als zijn inkomst van het totaal der gronden: de helft van $\frac{1}{3}$ der bruto-opbrengst. Hij heft dus van het totaal der met rijst beplante gronden $\frac{2}{3}$.

Zooals men dus ziet, bestaat *precies hetzelfde systeem* van landrente-heffing nog tegenwoordig in de Vorstenlanden, zooals dat reeds bestond tijdens SPEELMAN, in 1677, in het landschap Soerabaja! Terwijl SPEELMAN aan zijne Memorie van 18 Aug. 1677 nog even te voren, in een stuk van 4—5 Aug. 1677, uitdrukkelijk had toegevoegd, dat dit waren «des Majesteyts [d.i. des Soenan's] aloude landt Rechten en Revenuen». ¹

Minstens twee en een halve eeuw geleden bestond dus in het, toenmaals geheel Midden-Java, Oost-Java, Madoera, en grootendeels West-Java (met name Cheribon en de Preanger) omvangende, gebied des Soesoehoenan's van Mataram, hetzelfde systeem van landrente-heffing, dat thans in den zooveel engeren kring der Vorstenlanden nog bestaat!

Nu we dit stellig weten, moet een merkwaardige conclusie getrokken. Eene conclusie die voor ieder nadenkende voor het grijpen heeft gelegen, en toch nooit nog gegrepen is. Een Ei van Columbus. Zij is deze.

Van den «gemeente-grond», de door de gewone desalieden bebouwde akkers, trekt dus de Souverein de helft der bruto-opbrengst.

Dit is het absolute bewijs, dat Hij, en niemand anders, de Eigenaar is van die akkers!!

Want hij geeft dus die akkers uit in Halfbouw!

Hij alléén kan natuurlijk toch die duizenden gronden niet bebouwen; gesteld al eens, dat hij zulks wilde. Hij moet daarvoor zijn lieden hebben; die dat doen voor Hem.

En nu is er, vrijwel over de gansche wereld, een den mensch als het ware aangeboren systeem van eenvoudige rekening; n.l. dat: wie zijn grond aan een ander ter bebouwing afstaat, de helft van de bruto-opbrengst toestaat aan den bebouwer, en de andere helft voor zichzelve bedingt als eigenaar.

Onze eigen primitieve «halfbouw», de «mezzeria» (van «mezzo» = half) in Toscane, de «métairie» in Frankrijk, en honderd

¹ Verg. DE JONGE, op. cit. p. 134. Ook hier is de letterlijke tekst van het hs. in ons Rijksarchief gecopieerd, dien DE JONGE een weinig gewijzigd in overzicht loc. cit. teruggaf.

andere dergelijke verschijnselen in de meest verschillende streken van den aardbol, bevestigen, dat het een vaste regel is van het Natuurrecht: de eigenaar van een akker, die dezen ter bebouwing overlaat aan een ander, bedingt met hem «Half om Half».

Oók op Java! Dit toch is daar het welbekende Maronstelsel; van Jav. *paro* = helft; *maro* = halveeren; *maron* = om de helft. Het Halfbouw-stelsel dus.

Uit het feit, dat de Javaansche Vorst de helft eischt en ontvangt van de bruto-opbrengst der landrente-plichtige gronden, volgt dus: dat hij zichzelven beschouwt en door zijn ondergeschikten beschouwd wordt als de Eigenaar van den Bodem in absoluten zin.

En tegenwoordig; en alreeds lang vóór 1677¹, in het gansche Javaansche gebied!

Nu wij dezen vasten grondslag voor beschouwing hebben bereikt langs historischen weg, kunnen de huidige agrarische toestanden gemakkelijk worden overzien.

Het uitzichtspunt is verkregen.

Achtereenvolgens moeten behandeld:

- A. De agrarische toestand in de Vorstenlanden; als de meest ouderwetsch-Javaansche.
- B. De agrarische toestanden in de Gouvernementslanden; als reeds sinds den tijd der O. I. Compagnie onder vreemde invloeden; en sedert 1830 voorkomende in geheel Java en Madoera (behoudens de gronden sub A en C).

¹ Een $\pm$ 25 jaar vóór SPEELMAN zijne Memorie opstelde, hebben wij uit den eigen mond van denzelfden Soesoehoenan MANGKOERAT I eene categorische verklaring, dat hij zich inderdaad Heer en Meester achtte over al wat zijne onderdanen bezaten. RYCKLOF VAN GOENS toch, die 5 maal als gezant der O. I. Comp. de „hofreize” maakte naar Mataram, memoreert in zijne „Corte Beschrijvinge van 't eijland Java”, gedateerd te Amsterdam 25 Maart 1656, en afgedrukt in Bijdr. Kon. Inst. 1, IV, 1856, p. 351—367, aan het slot:

„'k Heb mij eens verstout den Koninck aen te raden, dat hij behoorde zijn onderdaenen te laten varen om rijk te worden, ende dat hij dan van hun conde trecken grooter gerechticheeden [= belastingen], ende zijn land metter tijd soude rijk werden; doch creeg tot antwoord: mijn volck heeft als ghijlieden niets eijgen, maar alle 't hunne comt mij toe, ende sonder strenge regering soude ick geen dag Koninck zijn.” (p. 367).

C. De agrarische toestanden der përdikan-gronden («vrije dorpen»), en der particuliere landerijen; als samen vormende eene bijzondere categorie.

A.

De Vorstenlanden.

Hier heerscht, als gezegd, het Halfbouw-stelsel. Hetzij in zuiveren vorm; of wel omgezet in geldopbrengst; hetzij ook omgezet in arbeids-prestatie; dit laatste alleen op de aan Europeanen verhuurde gronden.

De twee eerste stelsels gaan onmiddellijk samen en hebben van oudsher samen bestaan. Het is het Jav. Maron-stelsel («Halfbouw»-stelsel)¹, naast het Jav. Madjëgan-stelsel («Vaste-Pacht»-stelsel), in welk laatste de *halve opbrengst* der volksgronden omgerekend is tot «vaste pacht», Jav. *padjèg*. Het zijn elkanders correlatieven.

In het d.d. 4 Oct. 1818, onder Europeeschen bestuursdrang, vastgestelde Agrarische Wetboek voor beide Vorstenlanden, de Anggër Sëpoeloeh, wordt dan ook bij art. 39 uitdrukkelijk bepaald: dat een desa-hoofd het zich moet laten welgevalen wanneer zijn Heer (in plaats van de «vaste pacht») weer terug wenscht te gaan tot het «Halfbouw»-stelsel; in plaats dus van het geld, tot de halve opbrengst in natura.²

¹ Verg. de zinsnede in de Memorie dd. 1 Sept. 1778 van den afgaanden resident van Cheribon, A. C. Mom: „De wet door de Cheribonsche princen en den resident van Nyvenheim gemaakt tegens 't verhuuren van meer dan de helft der padyvelden van ieder negory aan de Chineesen, welke Hunne Hoog Edelhedens by de resolutoire besoigne gehouden op de memorie van zyn Ed. hebben goedgekeurd” (De Jonge XI, p. 329). Uit p. 325—326 daarvóór blijkt, dat deze Resolutie van den G.G. in Rade dateerde van 29 Aug. 1776, genomen naar aanleiding der Memorie van overdracht van resident E. J. VAN NIEUWERKEN genaamd NYVENHEIM, dd. . . April 1776, den voorganger van resident Mom.

De leidende gedachte was hierbij natuurlijk: dat alléén de „Princen”-, alias Sultans-helft der Cheribonsche padivelden aan Chineezzen mocht worden verhuurd; maar de andere helft, vormende de volks-gronden, *niet*. Implicite blijkt hier dus het Maron-stelsel óók het heerschende landstelsel te zijn geweest in het Cheribon'sche Sultans-gebied omtrent 1775. (Noot van 1918).

² De Jav. tekst luidt: „Mënawi wontën abdi dalëm babëkël doesoen, sabinipoen dipoen-palihakën, datëng loeloerahipoen, poenika babëkël wahoe botën kenging jen botën pitoeroeta, sabinipoen dipoen-

Dit is het Vorstenlandsche systeem; nu komen de door den aard der dingen geboden variaties op dat systeem.

De Vorst heeft zijne Ambtenaren, zijne «Vorsten-slaven» zooals de Jav. term letterlijk luidt (*abdi dalēm*). Die ambtenaren moet hij bezoldigen. Geheel in den geest van het Leenstelsel onzer middeleeuwen, geeft de Vorst nu geen geld, doch genot van grond, apanage. Hij draagt zijne Vorstelijke Landrechten tijdelijk over aan zijne Dienaren. Zoolang zij in functie zijn, mogen nu zij, in Zijne plaats, de helft der opbrengst innen van de volksgronden op de hun toegewezen apanages, hetzij in natura, hetzij weer omgekeerd in geld-pacht.

Zeër juist zeide dan ook DIRK VAN HOGENDORP reeds in 1799¹ dat de Regeeringsvorm van Java «niet anders dan leenroerig of féodaal te noemen» was. De Apanagehouder wordt de Ambachtsheer der hem toegewezen bevolkte gronden. Hij is de Heer, de *Loerah*; tegenover de dorpschoude, de *békél's*. Niet alleen het belasting-recht, maar ook het politie-recht wordt aan dien *Loerah*, zoolang hij *Loerah* blijft, overgedragen.

De ambten nu zijn *niet erfelijk*; rechtens in het geheel niet, in werkelijkheid evenmin. De Vorst benoemt en ontslaat zijne dienaren naar welgevallen. Slechts zou men kunnen spreken van een zekere «voorkeur», die, bij overigens gelijke verhoudingen, een zoon geniet om in het ambt zijns vaders benoemd te worden.

De apanages volgen het ambt; óók de apanages zijn dus in het geheel niet erfelijk. Het beweren in het rapport-SPAAN,

palihakēn; jen ngantos dados prakawis katoer ing Parentah," [volgt de omschrijving der straf voor den *békél*, die onwillig mocht zijn dat zijn *Loerah* zijn sawah's ging „halveeren" (*palihakēn*)].

Met „zijn sawah's" (*sabinipoen*) worden hier bedoeld: de sawah's waarover hij aangesteld is als *békél* = zijn „bekelschap"; zooals Rosemeier en Nātādirādja („De Javaansche Wetten", Djokdjakarta 1886, p. 20) deze alinea nog al zéér vrij vertalen: „Zoo een apanage-houder de pacht van een bekelschap in natura wenscht te vorderen volgens het maro- [of *mārāteloē*-]stelsel, moet de bekel zich daaraan onderwerpen."

De tusschen groote haken door mij geplaatste twee woorden „of *mārāteloē*:" zijn een inschuijsel van Rosemeier & Nātādirādja, en staan niet in den tekst van art. 39 der *Anggër Sēpoeloeh* (ed. Roorda, Amsterdam 1844, p. 59). Zie over dat *mārāteloē*-stelsel, den hoofdtekst verderop (p. 322).

¹ „Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indiën en den handel op dezelve". Z. pl. (1799), p. 10. Desgelijks in den 2^{en} druk, Delft 1800.

dat «op een enkele soort gronden, de zoogenaamde Kēparak-gronden, die eigendomsrechten van den Vorst beperkt» zouden zijn (Eindresumé, III, 1896, Bijlagen, p. 14) is een flater; gevolg van onvoldoend onderzoek. De Kēparak-ambtenaren, letterlijk vertaald de «den Vorst onmiddellijk omgevenden», wisten, als naastbijzijnden van den Vorst, steeds de beste gronden machtig te worden, en als het ware voor hen en hun kinderen een «dubbele voorkeur» vaak te handhaven op die beste gronden. Wie het dichtst bij het vuur zit, warmt zich het best; óók in de Vorstenlanden.

De apanages volgen dus het ambt; maar géénszins: «bepaalde apanages volgen een bepaald ambt». De Vorst gaf en geeft «grond» tot onderstand; niet: «bepaalde gronden». Benoemt hij heden een ambtenaar, dan zal hij beschikken over die gronden welke open, vacant zijn, en daaruit de apanage aanwijzen. Door den loop der tijden zijn dan ook de apanages al meer versnipperd geraakt; men kan Loerah wezen over tien, twaalf door het gansche Vorstengebied verspreid liggende dorpen, zelfs brokstukken van dorpen. De diverse apanages der diverse ambtenaren liggen hot en haar dooreen.

Slechts vóór 1830, toen nog de Vorstenlanden van Banjoemas in het Westen tot Kēdiri in het Oosten reikten, waren de apanages der hof-ambtenaren in een soort grooten kring om de twee centra, Soerakarta en Jogjakarta, bijeen; men wilde die «hovelingen» niet àl te ver van hunne gronden laten. Zoo waren dan de eigenlijke apanages toenmaals alléén te vinden in de vruchtbaarste streken van Soerakarta en Jogjakarta, en in het zéér vruchtbare Bagëlen; terwijl, toen vóór 1812 óók Kēdoe nog tot de Vorstenlanden hoorde, dat vruchtbaar landschap eveneens voor zulke hof-apanages bestemd was. Zoo had men dan in 1755—1812: 1°. de twee Vorstenzetels, Solo en Jogja; 2°. daaromheen de «Ommelanden», Jav. *Nagārā agoeng*, nl. de residentien Soerakarta, Jogjakarta, Kēdoe, en Bagëlen, waar de apanages geconcentreerd waren; ¹ en 3°. daaromheen de «Buitengewesten», Jav. *Māntjānagārā*, die minder onmiddellijk beheerd

¹ De termen *Siti Nagara goeng* en *Siti goeng* (siti = boemi; goeng = agoeng) komen reeds voor in het bevelschrift van Sultan Agoeng aan den Ranga Gède van Soemēdang (Preanger), dd. Wo. 10 Moeloed Alip [1555] = Wo. 17 Juli 1633, in den zin van „Rijksgebied, Rijksland, Kroonland”. Zie Tijdschr. Bat. Gen. XXXII (1889), p. 343, en de (nog onvoldoende) vertaling door Dr. Brandes op p. 344. (*Noot van 1918*).

werden; en wel in het Westen Banjoemas, in het Oosten Madioen, Kēdiri, en enkele landschappen nog daarbuiten (b.v. Djapan, Antang, en Djabarangkah); nòg vroeger, vóór Nov. 1743, behoorden ook de Strandregentschappen hiertoe, Soerabaja, Sēmarang, enz. Over deze «Buitengewesten» toch werden «Landheeren», Jav. *Boepati* (of *Wadana*) benoemd; die wel in hunne diverse landschappen hun eigen apanages weer hadden, maar overigens van hun gewesten den *padjĕg*, steeds als geld, opbrachten aan hun Souverein, éénmaal 'sjaars, bij het groote feest Moeloed, waarvoor zij zelve allen ten Hove togen (*garĕbbĕg*), om zoowel dat geld, als hun hulde als Regenten hem te brengen.

Dat de apanages der hof-ambtenaren bij voorkeur in de vruchtbaarste streken der «Ommelanden» gekozen werden, waar trouwens ook de Kroondomein-gebleven gronden (Jav. *pangrĕmbĕ*, *nārāwītā*, *boemi midjen*, enz.) des Vorsten lagen, spreekt vanzelf. En in die vruchtbare streken was de Rijstooft zoo te zeggen Alles; hēt gróóte Belasting-object. «Want alleen uyt de padie en geen andere plantagie plach de Sousouhouan te trecken», formuleerde SPEELMAN het terecht in 1677. Niet omdat de Vorst geen recht had op meer; maar omdat andere gewassen dan Rijst hem, den Vorst, te min waren in den aanvang. Die bijkomstigheden liet hij in stilte genieten door de bouwlieden, of deels door zijn ambtenaren, die er wĕl van wilden hebben. *De minimis non curat Lex*, was het oudtijds óók op Java.

Naarmate het Vorstengebied inkromp, werd ook de *padjĕg* met meer zorgvuldigheid geheven. Van slechtere gronden, die in de praktijk bij oogluiking onbelast waren gebleven, of waarvan alleen 's Vorsten ambtenaren emolumenten hadden genoten, werd nu ook 's Vorsten recht geëischt. Doch daar het onbillijk zou wezen van minder vruchtbare gronden, die méér arbeid eischten bij geringer resultaat, de helft der opbrengst te innen, ontwikkelde zich voor zulke niet bewaterbare velden, Jav. *tĕgal*, waar alleen zoogenaamde «droge rijst», of z.g. «tweede gewassen» (maïs, enz.), konden groeien, in steê van het Maron- of «Halfbouw»-stelsel, het *Mārātĕloe*- of «Driedeel»-stelsel, waarbij de oogst in drieën verdeeld werd, zoodat $\frac{2}{3}$ bleef aan den landbouwer, $\frac{1}{3}$ als heerlijk recht kwam aan den Vorst. Een en ander trouwens in volle overeenstemming met de oude Javaansche landbouw-praktijk, waarbij de eene inlander den anderen zijne *tĕgal*-gronden ter bebouwing kan overlaten onder gelijk beding.

Vraagt men, wanneer waarschijnlijk aangevangen is aldus van 's Vorsten wege op de «kleintjes» te letten, dan mag het jaar 1755 genoemd worden, toen de deeling van het oude Mataramsch-Kartasoera'sche rijk voldongen werd, en er naast den Rijkszetel te Soerakarta een tweede Rijkszetel te Jogjakarta ontstond, met een tweede hofhouding, en een tweeden gelijken stoet van ambtenaren die apanage-houders moesten worden.

Daar de apanage-houder niet meer rechten verkrijgt dan de Vorst-zelve uitoefent, blijft het dorpshoofd, de *hèkèl*, het onbelast vruchtgebruik genieten van zijn ambtsveld, zijn *loenggoeh*, welke $\frac{1}{5}$ der totale dorpsvelden uitmaakt. Ook de «apanage» van den apanage-houder wordt trouwens in 't Javaansch *loenggoeh* geheeten; zóózeer staan tegenover den Vorst een apanage-houder en een dorpshoofd op gelijke lijn. Beiden hebben slechts «ambtsvelden»; in letterlijke vertaling: «zetels, zathen, be-zittingen».

Wat overigens die apanagehouder of dat dorpshoofd, tijdens zij in functie zijn, met hun *loenggoeh*'s willen doen, raakt den Vorst verder niet, mits maar de politioneele rust in zijn gebied of zijn dorp gehandhaafd blijve.

Zóó ontstond de landverhuur aan Europeanen. De apanage-houder draagt de rechten op zijn ambtsveld weer over aan een blanke, die daar andere gewassen, voor de overzeesche markten, telen wil; ook het dorpshoofd zou dit kunnen doen, doch dit blijft hooge uitzondering; als ingezetene van zijn desa, ligt hem de eigen bebouwing zijner velden aan het hart.

De apanage-houder draagt dus tegen vaste pacht in geld (*padjèg*) zijn recht op de helft der opbrengst van de «volksgronden», $\frac{1}{4}$ der dorpsgronden, over aan den Europeaan. Doch wat heeft deze aan een hoop padi, of een hoop maïs? Dààrom is het hem niet te doen. Hij wil méérwaardige gewassen telen.

Aldus werd nà 1816 in de Vorstenlanden het vernuftig-uitgedachte, immers doodeenvoudige Glebagan-stelsel geboren¹, letterlijk vertaald het «Omkantel-» = Wisselbouwstelsel (Jav. *glebag*). De Europ. landhuurder zeide tot de desa-

¹ Interessant is het, dat uit de Archief-stukken te Jogja mij bleek, hoe reeds in 1823 het denkbeeld van het Glebagan-stelsel volkomen helder voor den geest stond van een Jogja'sch landhuurder, den Engelschman H. Thomson. De notitie die ik dienomtrent in 1889 te Jogja opschreef, wordt hierachter als Bijlage afgedrukt; te eerder, omdat Thomson daarbij tevens de oogst-verdeeling in de Vorstenlanden glashelder beschreef. (*Noot van 1918*).

lieden: «ik wil niet de helft van jelui product, maar ik verkies de helft van jelui grond; de andere helft worde tot algeheel eigen profijt door en voor jelui bebouwd; maar geeft aan de andere helft, die ik zal nemen tot teling van de door mij gewenschte gewassen, denzelfden arbeid welken die grond zou geëischt hebben, indien jelui er rijst hadt geplant. Wat er dan op mijne helft zal blijken te groeien, is eveneens volledig voor mij.»

Dit eenvoudige stelsel — feitelijk hetzelfde doende als het Cultuurstelsel van Van den Bosch! — pakte bij de inlanders; juist door dien eenvoud. De belangrijke suiker-, tabaks-, en de vroeger belangrijke indigo-cultuur in de Vorstenlanden, worden krachtens dit systeem gedreven. Het $\frac{1}{3}$ der dorpsgronden blijft onbezwaard aan den *békél*; de overige $\frac{2}{3}$ worden in 2 helften gesplitst; op de eene helft teelt het desa-volk zijn rijst, c. q. zijne tweede gewassen, gehéél voor zich; op de andere helft laat de Eur. landhuurder gehéél voor zich de door hem gewenschte gewassen telen door dat desa-volk, dat daaraan kosteloos denzelfden arbeid geeft als de padi-cultuur, c. q. de maïs-teelt, op die helft geëischt zou hebben.

Zoo wordt dan bij het Glebagan-stelsel, na halveering van den volks-grond, het Vorstenlandsche Halfbouw-stelsel omgezet in arbeids-praestatie. De desa-man verricht gelijkwaardige cultuur-diensten. Doch méerdere arbeid moet door den Eur. landhuurder betaald; dat toch is extra-werk. En aangezien suiker, tabak, en indigo, wisselbouw noodig hebben, wordt, naar den eisch dezer cultures, om en om op de volksgronden padi of suikerriet, suikerriet enz. of padi geplant, en is daarmee de term Glebagan- of «Wisselbouw»-stelsel ten volle verklaard.

Slechts in Soerakarta bestaat nog het z.g. Běngkok-stelsel, d. w. z. het «Vaste-Aandeel»-stelsel, en wel op zulke aan Europeanen verhuurde gronden waar koffie door hen wordt verbouwd. De koffieboom is een vast gewas; de Eur. landhuurder moet dus voor vast over bepaalde gronden de beschikking hebben; hij laat nu aan de dorpslieden het volle genot van een aan ieder hunner vast toegewezen grondstuk (Jav. *běngkok*), dat zij naar believen beplanten, maar vergt daarvoor een gelijkwaardigen kosteloozen arbeid in zijne koffietuinen. Ook hier moet natuurlijk meerdere cultuur-dienst

over-betaald worden. Trouwens, men weet, dat in de Gouvernements-landen een dergelijk stelsel op meer dan een der aan Europeanen in erfpacht uitgegeven woeste gronden evenzeer praktijk werd.¹ Het is dan ook geheel in overeenstemming met het rechtsgevoel der inlanders.

Slechts enkele bijzonderheden in de Vorstenlanden behoeven nog aangestipt.

Door het groot aantal ambtenaren van lageren rang welke, evenals de functionarissen der aanzienlijker betrekkingen, bezoldigd moeten worden in grond-gebruik, was het van oudsher niet mogelijk aan allen heele desa's toe te wijzen als apanage. Het splitsen van desa's onder verschillende apanage-houders werd daardoor veroorzaakt. Naarmate het Vorstengebied inkromp, eerst in 1755, toen in 1812, toen weer zeer aanzienlijk in 1830, werd dit splitsen steeds sterker. Zoo hebben dan vaak 4, 5, 6 apanage-houders een brokstuk van die of die desa. Het spreekt vanzelf dat ieder dezer Loerah's (apanage-houders) in dat brokstuk zijn Bèkèl wil hebben als zijn gemachtigde; men kan dan zoo'n Bèkèl echter niet meer Dorps hoofd noemen, doch hij is een Zetbaas-Rentmeester geworden over het aan zijn Apanage-houder toegewezen brokstuk der desa. Dat hiermede het eigenlijke desa-wezen, het eigenaardige Javaansche dorps-bestuur uiteengerukt wordt, behoeft geen betoog.

Het ouderwetsch-agrarische systeem dat de Vorst alleen apanages placht uit te geven in de dicht bij de hoofdstad gelegene landstreken, die dan tevens meestal zeer vruchtbaar waren, leeft feitelijk nog voort in het gebied van den Sultan van Jogjakarta. Geholpen door de natuur van zijn gebied, heeft het Sultansgeslacht sinds 1830 vastgehouden aan den regel: slechts apanages aan zijn ambtenaren uit te geven in wat «Centraal-Jogja» ware te noemen; het gebied n.l. tusschen de rivier Progo ten Westen en de rivier Opak ten Oosten, en welk landschap de inlanders met den antieken naam Mataraman (= «Mataram-gebied») betitelen. Doch het gewest Koelon Prâgâ (d.i. «Bewesten de Progo»), en het gewest Goenoeng Kidoel (d.i. «Zuidergebergte»; liggende beoosten de Opak) heeft de Sultan voor zich blijven reserveeren. In Koelon Prâgâ bezit alleen de Kroonprins zijn apanage, nl. het landschap Pêngasih;

¹ Dit geldt ten minste voor Java tot ca. 1890. (*Noot van 1918*).

dit is dus het «Kroonprinselijk Domein»; zooals weleer Wales in Engeland, Asturië in Spanje. Doch Goenoeng Kidoel heeft ten volle het karakter der oude «Buitengewesten» (*māntjānagārū*) behouden, en brengt alléén geldpacht op, *padjĕg*.

In het oude systeem dat alléén ééns per jaar, bij het feest van Mohamad's Geboorte («Moeloed») pacht werd opgebracht, is van lieverleê deze belangrijke wijziging gekomen, dat in de Vorstenlanden tweemaal per jaar die *padjĕg* wordt betaald, de eene helft met Moeloed, de andere helft 6 Jav. maanden later, bij de Jav.-Moh. Vasten («Poeāsā» of «Pāsā»). Het eerste systeem ging uit van den stelregel dat men maar éénmaal 's jaars een rijstoogst won van de velden; het tweede ontwikkelde zich, en toen, bij beter bevoeiing, twee oogsten per jaar van een akker konden gewonnen, en toen de apanages steeds dichter bij de hofstad kwamen, zoodat de apanage-houders des te gemakkelijker hun diverse dorps hoofden tweemaal per jaar konden oproepen ter hoofdstad en tot pacht-betaling en tot huldebrenging (*hoermat*); beide bij apanage-houders evenzeer geliefd.

De apanage-houders die grootere *loenggoeh's* bezitten, stellen ter administratie daarover meestal aan een inlandschen rentmeester, Jav. *Dĕmang*; die dus een complex van desa's onder zich heeft, en deze dan ook zoowel fiscaal als poliitioneel vertegenwoordigt en bestuurt.

Evengoed als de apanage-houders, verhuren ook de Soenan van Soerakarta en de Sultan van Jogjakarta in hoogsteigen persoon gronden aan Eur. landhuurders.

Buiten de pacht (*padjĕg*), waarvan de grondslag boven bleek, worden sinds oudsher nog zekere «extra-leveringen» door de dorpsbewoners gedaan aan hun Heer, hetzij onmiddellijk aan hun Vorst, hetzij aan diens apanagehouder. Het zijn onze «opcenten» op de «hoofdsom»; door den Javaan met de officiële namen *rĕdjĕpoendoet* (= «'s Vorsten opeisch»), of *takĕrtoeroen* = «aandeel-afdracht») aangeduid. Aldus is de *padjĕg* met zijn *takĕrtoeroen* ons middeleeuwsche «schot en lot», d. i. «gelden» plus «ongelden»; want eigenlijk zijn deze extra's steeds geschenken in natura bij bijzondere gelegenheden. Bij verhuur van gronden aan Europeanen worden door dezen ook zulke «ongelden» bijna altijd in geld afgekocht; alleen grasacht, of cijns in fijne vruchten, blijft dikwijls bestaan.

Dat van ouds aan den grond óók heerendiensten (reeds

ouder-Jav. *kërig-Adji*, *krigadji*, d.i. «'s Vorsten levée-en-masse») kleven, spreekt van zelf.¹ Had weleer een Vorst een paleis (*kraton*) te bouwen, een vijver te graven, een rivier te verleggen, of wat dan ook, zoo kwam dit alles in kosteloozen arbeid gereed; ook tot het gansch niet zeldzame oorlogvoeren werd, nevens de staande troepen der Vorsten of Regenten, de gewone desa-man desnoodig opgeroepen.

Doch dit alles bleef ongeregeld; het ging naar toeval en luim. Men werd stelselloos opgekommandeerd, of met rust gelaten. Aan goede wegen enz. werd bovendien zeer weinig gedaan. Bij de hoogere eischen van een sinds 1830 in de verkleinde Vorstenlanden al vaster gevestigd Europeesch bestuur, werden deze heerendiensten, op den grond rustende, merkbaar zwaarder. Ook op de aan Europeanen verhuurde gronden wordt heel wat meer aan goed onderhoud van wegen, bruggen, waterleidingen,

¹ De Oud-Javaansche verzamelterm voor „heerendienst” is *râdjakârja* = „'s Vorsten werk”. Het wetboek *Çiwaçâsana*, dat reeds minstens in 900 A° D. op Java rechtskracht had — immers reeds in de inscriptie van Sêṇḍang Kamal (Madioen) van 913 Çaka = 991 A° D. genoemd wordt, als voortgevloeid uit de Hindoe-wetgeving van Manoe plus nationale oud-Mataramsche rechtsbegrippen — somt reeds verscheiden soorten van heerendiensten op; en o. a. daarbij *rig-rigan* = *kërig-kërig*, dat zijn de *krigan*-diensten zooals ze nu nog heeten in Jogjakarta, of *krigadji* in Soerakarta. Verg. JONKER, op. cit. p. 231—232. Men bedenke, dat het groote gros der Hindoe-Javaansche tempels gewis met behulp van onbetaalden heerendienst gebouwd is. De druk der heerendiensten op Java moet vooral in 750—1500 A° D. ontzaglijk zijn geweest! —

(Gezwegen nog van den even ontzaglijken soldaten-dienst bij de telkens voor-komende dynastieke oorlogen vóór en na 1500, waarvan de speciale naam in den Jongjav. term „*bahoe-soekoe*”(-dienst), of „Arm-en-Been”-dienst schijnt voort te leven. Verg. Bijblad 261, bevattende Ambtelijke Voorschriften behoorend bij Ind. Stbl. 1857, n°. 116 (Landhuur-reglement voor de Vorstenlanden), dat sub 11, b onder de „diensten en leveringen” volgens Vorstenlandschen adat alléén deze 3 speciaal opsomt: „Walan, Bahoe Soekoe, Takar-toeroen”; d.i. dus: (1.) Geschenken in natura, (2.) Dienst in eigen persoon, (3.) Opcenten op de *padjêg*.)

Voor *walan*, zie het Jav. Wdb. 1901, II, p. 51a; naar ik vermoed, is het echter een corruptie van *nawalan*, dus: „dat wat uit de Nawâlâ (of Piagêm) voortvloeit”; *bahoe soekoe* schittert erdoor afwezigheid bij *bahoe* (II, p. 642); *takërtoeroen* (I, p. 640a) is er zeer onvoldoende verklaard, doch zie daarvoor mijn art. Vorstenlanden (l. c. 1905), p. 625b—626a. Men vergete niet, dat bedoelde termen in Bijblad 261 gewis uit den koker zijn van C. F. WINTER Sr., die pas in 1859 stierf.

Bijblad 771 is de kluts kwijt, door van „Bahoe, Soekoe” te spreken.) (*Toevoeging van 1918*).

dammen, duikers enz. gedaan, dan op de zoogenaamde *kédjawen*-gronden, d.i. letterlijk de «door-Javanen-bewoonde», m. a. w. de «aan-Javanen-verbleven» gronden. De regeling door res. B. VAN BAAK in Jogjakarta, onder zorgvuldig gadeslaan der belangen van den kleinen man, in 1886 ingevoerd, staat, al naar gelang van afkoop door den huurder van heerendiensten voor Rijk en Politie, $\frac{1}{2}$ dag ééns in de 5, of wel ééns in de 7 dagen toe voor suiker- en indigo-ondernemingen. Dit komt dus nog *bij* den Cultuur-dienst, dien de inlander op zulke landen verricht, volgens het bovengezegde. Doch *niet* mag de Heerendienst tot Cultuur-dienst worden gebruikt, d.i. *niet* tot arbeid op de velden-zelve.

De nadere rechten en verplichtingen van de Eur. landhuurders in de Vorstenlanden zijn laatstelijk vastgesteld in Ind. Stbl. 1884, n° 9,¹ gewijzigd bij Ind. Stbl. 1891, n° 255. De belangrijkste wijziging daarbij was, dat de termijn voor den inhuur der gronden van 20 op 30 jaar vergroot werd.

Samenvattende, vinden wij dus voor de agrarische rechtstoestan- den in de tegenwoordige Vorstenlanden (de residentien Soerakarta en Jogjakarta), het volgende tweeledige resultaat.

1°. De zuiver-inlandsch geblevene, ouderwetsch-Javaansche agrarische toestand wordt er beheerscht door het feit, dat de Souverein de absolute Eigenaar is van allen grond; overtuigend blijkende uit het alles-beheerschende Halfbouw-stelsel, c. q. op slechte gronden het Driedeel-stelsel; Jav. *maron*, c. q. *mârâtêloe*.

2°. De Europeesche Landhuur heeft er op deze basis opgetrokken haar Wisselbouw-stelsel, c. q. voor koffiëgronden haar Vaste-Aandeel-stelsel; Jav. *glebagan*, c. q. *bêngkokan*. Waarvan het eerste volstrekt parallel loopt met het Cultuurstelsel van Van den Bosch, het tweede een systeem is, dat evenzeer wel voorkomt op erfpachtsperceelen in de Gouvernements-landen.

B.

De Gouvernements-landen.

Sinds RAFFLES, na ernstig-bedoeld agrarisch onderzoek in

¹ Later vervangen door Ind. Stbl. 1906, n° 93; en onlangs door het kersversche Ind. Stbl. 1918, n° 20. (*Noot van 1918*).

verschillende streken van Java,¹ op 11 Febr. 1814 zijne nieuwe «Regulation II. For the Collection of Land Revenue» procla-meerde, den landbouwer over geheel Java daarin o. a. makend (art. 43) tot «an actual Renter of Land from Government», is en de veelzeggende term Land-rente geboren,² en in duidelijke woorden de stelling steeds gehandhaafd, dat het Europeesch Gouvernement, als opvolger van den Javaanschen Souverein, wèl Domeinheer is over den bodem, maar dat de «opgezetenen» daarop uitoefenen erfelijke individueele bezit-rechten.

Raffles toch zeide in die «Regulation II», art. 61:

«61. The nature of Landed Tenure throughout the Island, is now thoroughly understood. Generally speaking, no proprietary right in the soil is vested in any between the actual Cultivator and the Sovereign; the intermediate classes, who may at any time have enjoyed the Revenues of Villages or Districts, being deemed merely the executive Officers of Government, who received those Revenues only from the gift of their Lord, and who depended on his will alone for their tenure. Of this actual proprietary right there can be no doubt that it originally vested solely in the Sovereign; but it is equally certain that the first clearers of the Land entitled themselves, as their just reward, to such a real property in the ground, they thus in a manner created, that whilst a due tribute of a certain share of its produce for the benefit of being well governed, was paid to the Sovereign power, that, in return, was equally bound not to disturb them or their Heirs in its possession.»³

¹ O. a. U. YULE in Bantam; J. CRAWFURD in Cheribon; J. P. KEASBERRY in Tegal; J. C. LAWRENCE in Pëkalongan en Këdoe; EALES in Sëmarang; Th. Mc QUOID in Djapara; A. ADAMS in Soerabaja; HOPKINS in den Oosthoek, met H. G. JOURDAN als medewerker. In Sëmarang onderzocht nog de Hollander KNOPS (zie hierna p. 342, noot 2).

² Reeds in eene „Minute” van 14 Juli 1813 had trouwens Raffles uitdrukkelijk den term „land rent” gebruikt: „I will only observe,.... that the whole of the Eastern Districts, taken together, will produce a land rent exceeding two millions and a half of Spanish Dollars annually, instead of... etc.” Substance of a Minute (zie volgende noot), p. 276.

³ Aldus naar den eenig-authentiekten tekst, te vinden in de officieele uitgave van het Eng. Gouvernement toentertijd: „Proclamations, Regulations,

De leer der Souvereiniteit van den Vorst over den grond werd daarmede gehandhaafd; aan de praktijk dezer leer werd echter, ten bate van een rustig en geregeld bestuur, de mogelijkheid tot willekeurige beschikking over dien grond ontnomen.

Desgelijks werd bij Kon. Besluit d.d. 20 Juli 1870 — het zoogenaamde Agrarisch Besluit, Ind. Stbl. 1870, n° 118 —, in art. 1 gestipuleerd:

«Behoudens opvolging van...enz., blijft het beginsel gehandhaafd, dat alle grond, waarop niet door anderen regt van eigendom wordt bewezen, domein van den Staat is.»

Is aldus het Domeinrecht van den Staat over den allermeeften grond op Java en Madoera in beginsel tot op heden, en om goede redenen, onaangetast gebleven, — in de uitoefening van dat recht zijn allengs zóó aanmerkelijke wijzigingen gebracht, dat tegenwoordig de agrarische toestanden in de Gouvernementslanden in tal van opzichten een gansch ander beeld te zien geven, dan die in de Vorstenlanden.

Achtereenvolgens moeten deze wijzigingen nader worden beschouwd.

I. De Dorpshoofden.

Een eerste, zéér ingrijpende wijziging was deze, dat sinds 1819, de vrijdom van belasting der ambtsvelden van de dorpshoofden werd opgeheven, terwijl als vergoeding daarvoor aan die hoofden werd toegekend een percentage, $8\frac{1}{2}$ %, van de landrente door hunne desa's opgebracht.

In Raffles' Regulation II van 11 Febr. 1814 werd over dit belangrijke punt heengegleden; het is, alsof men niet wist

Advertisements, and Orders, printed and published in the Island of Java, by the British Government, and under its Authority. Vol. II. From Sept. 1813 to Sept. 1815. Batavia, A. H. Hubbard, 1816", p. 100.

Daarentegen is juist dit artikel (evenals de meeste andere trouwens ook) foutief afgedrukt in RAFFLES' bekende „Substance of a Minute recorded... on the 11th Febr. 1814 etc.", London 1814, p. 193—194. Iets, dat niemand nog opmerkte; nòch Levyssohn Norman (1857), nòch S. van Deventer (1865), enz.

Gewoonlijk wordt bedoelde „Regulation II” aangehaald onder den titel „Revenue Instructions”, dien Raffles er aan gaf in gezegde Substance of a Minute, p. 181; maar hij is on-officieel. „Regulation I” van dienzelfden 11 Febr. 1814 regelde het rechtswezen op Java.

dat deze toestand bestond; in art. 74 was toch gestipuleerd: ¹

«74.— The Head of the Village shall be considered as the Officer of Government to be employed in the Collection of the Revenue, for which a certain portion of Land shall be allowed to him. In consideration of this, and possessing, as he will, due powers for its realization, he shall be considered as responsible for its whole amount. By this means.... etc.» (op. cit. p. 101).

Waar nu, in deze zelfde Instructies, bij art. 7, voor den inlandschen Assistent van den Eur. Collecteur der Landelijke Inkomsten, of salaris, of «a quantity of Land equal to such sum..... rent free» werd toegestaan; en desgelijks aan de lagere inlandsche Hoofden («Officer of Division» = Wadana of Dëmang) bij art. 19 werden verzekerd «certain allotments of Land, rent free, or sums of money monthly», — daar moet het weglaten van de woorden «rent free» in bovenvermeld art. 74 voor de dorpschoudeu wel opzettelijk zijn geschied.

Men wilde zich blijkbaar de handen niet binden, of de kans loopen zich zelf in de vingers te snijden.

Commissarissen-Generaal hebben echter met hun d.d. 4 Jan. 1819 genomen Besluit, houdende «provisionele bepalingen nopens den aanslag en invordering der landrenten» (Ind. Stbl. 1819, n° 5) in art. 17 juncto art. 19 den knoop doorgelukt, en een beginsel aangenomen, dat sedert — óók bij de in 1872 wet geworden definitieve regeling der landrente — onaangetast is gebleven. In 1819 toch bepaalden zij in art. 17:

«17°. Deze ambtenaren» — nl. de Residenten — «zullen naauwkeurig waken, dat geene dessas-hoofden, boven en behalven de hun procento gewijze toegekende belooning, eenige inkomsten genieten uit de landen tot hunne dessas behoorende, door dezelve zonder betaling van lasten voor hun eigen gebruik te nemen, of wel aan anderen te verhuren, met dien verstande nochtans, dat aan deze hoofden niet zullen vermogen te worden afgenomen de velden, aan hen of hunne voorgangers in hunne betrekking toegekend, mits deze velden even als alle andere, in de belasting deelen.»

¹ Desgelijks aangehaald naar de eenig-vertrouwbaare uitgave in de genoemde Proclamations. Het belangrijkste werd weder gespatieerd.

Terwijl in art. 19 bepaald werd:

«19°. De hoofden zullen voor de inning en verantwoordelijkheid der gelden en het houden eener goede politie binnen hunne dessas, een inkomen genieten van acht en een derde ten honderd of een dubbeltje van iederen gulden», — versta: 10 duiten van een gulden à 120 duiten, dus $8\frac{1}{3}\%$ — «van de som, welke door hen aan den lande, voor landrenten zal worden opgebracht.»

De positie der dorpshoofden werd hierdoor gansch anders; financieel gingen zij achteruit, maatschappelijk tegenover hun desalieden niet minder.

Naar oud-Javaanschen adat toch genoten de dorpshoofden, zoolang zij in functie bleven, $\frac{1}{3}$ der bouwvelden van hun desa gratis; feitelijk stond dus hun Heer — hetzij onmiddellijk de Vorst, of diens rechtverkrijgenden — hun $\frac{1}{3}$ of 20 % van het bedrag der landrente van hunne desa's af; thans werd, sinds 1819, slechts $8\frac{1}{3}\%$ dier landrente aan hen afgestaan. Door Commissarissen-Generaal werd dus $11\frac{2}{3}\%$ der landrente — bij in den aanvang gelijk gebleven totaal-aanslag — afgewenteld van den kleinen man, en op de schouders der dorpshoofden gelegd.

Het is daarom interessant op te merken, dat Commissarissen-Generaal niet in ééns dezen stouten stap hebben gedaan; maar in twee tempo's. Immers, bij hun eerste officieele regeling der landrente, na het heengaan van het Britsche Bestuur, Stbl. 1818, n° 14, werd gezweigen van landrente-plichtigheid der ambtsvelden — men gleed over dit principieele punt heen, evenals Raffles gedaan had —; maar in art. 9 werd bepaald, dat, al naar gelang der meerdere of mindere draagkracht van de gezamenlijke gronden eener desa, het dorpshoofd van de op te brengen landrente zijner desa zou genieten resp. $8\frac{1}{3}\%$; $12\frac{1}{2}\%$; $16\frac{2}{3}\%$; of, bij de armste desa's.... 20 %. ¹ D. i. dus: in 1818 bewaarden Commissarissen-Generaal voor de

¹ „Art. 9. Daartegen” — nl. na eene eerlijke „verdeeling” der velden onder de ingezetenen in iedere desa — „zullen de hoofden voor de inning en verantwoordelijkheid der gelden, en het houden eener goede politie binnen hunne dessas, een inkomen genieten als volgt:

Wanneer de aanslag eener dessa beloopt twee honderd indische guldens en daarboven, acht en een-derde ten honderd, of een dubbeltje van iederen gulden.

Wanneer de aanslag loopt van honderd tot twee honderd indische guldens, twaalf en een-half ten honderd, of vijfien duiten van den gulden.

armste desa's nog den oud-Javaanschen adat, schiepen zelfs twee tusschen-categorieën; maar deden één jaar later, waarschijnlijk gemerkt hebbende dat er geen desa-onlusten kwamen na hun zéér ingrijpenden maatregel, den radicalen stap hunne laagste uitkeering aan de dorpschoufden van 1818, tot algemeen-geldende uitkeering voor gansch Gouvernementeel Java te proclameeren.

Voor wie Wet en Adat op Java kent, is het echter helder, dat de dorpschoufden óók na 1819 bleven nemen, wat het Staatsblad hun niet meer toestond; nl. $\frac{1}{3}$ of 20 % der landrente van hun desa. Desa-onlusten waren daardoor voorkomen!

En als beste bewijs, hoe oude toestanden op Java met groote taaheid blijven bestaan, zij het dan ook onder oogluiking, mag er gewezen worden op wat het I^e deel van het Eindresumé in 1876 nog constateerde als resultaat der onderzoekingen in 1867—69:

«De waarde van de aan het desahoofd toegekende ambtsvelden, wordt in sommige streken zeer verhoogd, doordat de ingezetenen zijner desa hem op de eene of andere wijze bij de bewerking kosteloos of tegen geringe vergoeding behulpzaam zijn, dan wel hem die bewerking geheel uit de hand nemen» (p. 92),

maar dan vooral dit:

«Een tweede belangrijke omstandigheid waarop, bij de beoordeeling van de waarde van de aan de desahoofden als zoodanig toegekende sawah's, moet worden gelet, is, dat zij in vele desa's daarvan geen landrente behoeven op te brengen, dan wel bepaalde gedeelten van hunne sawah's vrij zijn, in andere, slechts voor een minder bedrag, worden aangeslagen, b.v. de helft of een derde van de som welke de overige landbouwers, naar evenredigheid van den aard en de uitgestrektheid hunner sawah's, moeten opbrengen.

In al deze gevallen wordt hetgeen het hoofd anders in de landrente zou betalen over de gezamenlijke andere landrenteplichtigen omgeslagen.» (p.93).

Wanneer de aanslag loopt van vijftig tot honderd guldens, *zestien en tweederde ten honderd, of twee dubbeltjes van den gulden.*

Wanneer de aanslag minder dan vijftig guldens beloopt, *twintig ten honderd, of vier-en-twintig duiten van den gulden.*»

Maar rechtens, en op den langen duur, hebben Commissarissen-Generaal met hun maatregel van 1819 de positie der dorps hoofden totaal veranderd, te hunnen nadeele, ten bate daarentegen der kleine luyden. Alleen reeds het feit, dat óók het ambtsveld van het dorps hoofd landrente-plichtig werd verklaard, het feit dus, dat, in de oogen der desa-lieden, hun Loerah, Bèkèl, Pëtinggi, of hoe dit hoofd heeten mocht, evengoed als zij belast werd door den Opperheer, was eene kortwieling in gezag der hoofden, die de agrarische toestanden in de Gouvernements-landen van stonde aan fundamenteel ging veranderen.¹

II. De hoegrootheid van den aanslag der landrente.

Waar op Java de Souvereiniteit van den Vorst over allen grond in de eerste en voornaamste plaats bewezen wordt door het feit, dat de Vorst $\frac{1}{2}$ der opbrengst van de goede, $\frac{1}{3}$ der opbrengst van de slechte dorpsgronden — na aftrek der ambtsvelden van de hoofden — als landrente ontvangt, is het bedrag der landrente zoo te zeggen de Manometer dier Souvereiniteits-leer.

RAFFLES had de volheid dier leer in 1814 met art. 83 zijner «Regulation II For the Collection of Land Revenue» gehandhaafd; alleen had hij, als tusschen-categorieën, ingeschoven eene landrente van $\frac{2}{3}$ bij middelsoort-sawah's of prima-droge velden, en eene van $\frac{1}{4}$ bij zeer slechte droge gronden. Zijn art. 83 toch decreteerde:

«83.— The following is considered as the fairest scale for fixing the Government share from each species of Land, and ought to be referred to as much as possible as the general standard.

For Sawah Lands.

1st Sort, $\frac{1}{2}$ of the Estimated Produce.

2d Sort, $\frac{2}{3}$ of Ditto.

3d Sort, $\frac{1}{3}$ of Ditto.

¹ Bij Ind. Stbl. 1826, n°. 19 is het collecte-loon (Jav. *pěnāmpā*) voor de desa-hoofden eerst „verhoogd” van $8\frac{1}{2}\%$ op $8\frac{1}{4}\%$, en daarna bij Ind. Stbl. 1827, n°. 37 bepaald op 8% ; welk laatste percentage verder altijd is gehandhaafd. Sinds 1827 ontvangen de desa-hoofden dus wettelijk 12% minder dan onder de oudere Javaansche toestanden.

Op de curieuze feiten in dit Hoofdstukje I is nog nimmer door iemand gewezen.

For Tagal Lands.

1st Sort, $\frac{2}{5}$ of the Estimated Produce.

2d Sort, $\frac{1}{3}$ of Ditto.

3d Sort, $\frac{1}{4}$ of Ditto.» (Proclamations; l. c. p. 102).

RAFFLES' standaard: bij rijstvelden $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$ der bruto-opbrengst voor het Gouvernement, al naar gelang zij goed, middelsoort, of slecht waren; en bij hooge-en-droge gronden $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ voor het Gouvernement naar diezelfde drie categorieën; — hield dus, te meer daar de aanslag volgens dezen standaard individueel was, het beginsel in, dat, evenals in de Vorstenlanden, de kleine man slechts bearbeider, vruchtgebruiker was van den grond des Opperheers.

Te voelbaarder blijft de leemte, dat in deze «Regulation II» gezwezen wordt over de al- of niet-landrenteplichtigheid der ambtsvelden van de dorps hoofden. Onkunde, of opzet?

Maar over de hoegrootheid van den aanslag der landrente gaan juist weer Commissarissen-Generaal zwijgen met opmerkelijke verzwegenheid. Terwijl zij den door Raffles ingevoerden individueelen aanslag dadelijk afschaffen, en den aanslag «dessas-gewijze» herstelden, blijkt nergens, noch in Stbl. 1818, n° 14, noch in Stbl. 1819, n° 5 of 36, iet het minste van de basis waarnaar, huns inziens, de landrente geheven diende te worden! Zij lieten deze moeilijke kwestie ter zijde, door in beide eerstgenoemde Staatsbladen, in een gelijkkluidend art. 3 te beslissen:

«3°. Omtrent de bepaling ¹ van het bedrag van den aanslag, zal met de hoofden en oudsten van elke dessa, eene overeenkomst getroffen worden.»

Daaruit vloeide in de praktijk natuurlijk voort, dat de Vorstenlandsche grondslag overal bestendig bleef, tenzij ook al vroeger een desa door verheimelijking van allengs nieuw ontgonnen gronden er in geslaagd was zich aan de strenge praktijk van het Vorstenlandsche beginsel te onttrekken. Een op Java geenszins zeldzaam verschijnsel trouwens; waar men het immers in de kunst van belasting-ontduiking nog een eindje verder heeft gebracht, dan in de meeste andere landen.

¹ Met de haast ongeloofelijke drukfout „betaling” in Stbl. 1819! — Op deze drukfout heeft S. VAN DEVENTER in 1865 het éérs (sic) de aandacht gevestigd; zie diens „Bijdragen tot de kennis van het Landelijk Stelsel op Java”, I (1865), p. 401 en noot 1.

Maar het beginsel-zelve werd in 1834 krachtig aangetast door een drog-redeneering van VAN DEN BOSCH, die haar weer noodig had voor het aangenaam maken van zijn sinds 1830 ingevoerd «Stelsel van kultures». In zijne Memorie van 24 Jan. 1834, bij de overgave van het bestuur aan den Gouv.-Gen. *a. i.* BAUD, waarvan een excerpt als «Eenige Zakelijke Extracten» werd opgenomen in Ind. Stbl. 1834, n° 22 als Bijlage A¹, durft hij eerst aldus beweren:

«De Javanen zijn, volgens de aloude volks-instellingen, verdeeld in *Tjatjas* of familien, dat is, *een hoofd, en meerdere huisgezinnen, van hetzelfde afhankelijk*. Deze huisgezinnen bestaan niet alleen uit bloedverwanten, maar veelal uit arbeiders, aan het hoofd der *Tjatja* ondergeschikt..... De hoofden van de *Tjatjas* genieten van de rijstvelden aan hen afgestaan, naarmate van derzelver vruchtbaarheid, de helft of $\frac{2}{5}$ van den oogst.

Alle verplichtingen, tevens, berusten, volgens de aloude instellingen der Javanen, op den grond en niet op den persoon.

De Souverein heeft, dien ten gevolge» — Nota bene! — «het regt, om, of eene schatting van $\frac{1}{3}$ van al de gronden eener *Tjatja*, of wel persoonlijke dienst, voor de verschuldigde schatting, te vorderen.» (l. c. p. 45).

En bij deze, in het licht van al het voorgaande, zeldzaamvalsche redeneeringen—VAN DEN BOSCH wist blijkbaar niet eens wat een *tjatjah* was ²; en zijn «dien ten gevolge» is monu-

¹ Deze Memorie werd in haar geheel afgedrukt in Bijdragen Kon. Inst., 2^e Reeks, VII, 1863, p. 295—477, jammer genoeg op meer dan een plaats *met zeer hinderlijke drukfouten*. — Wat het Ind. Stbl. als „Eenige Zakelijke Extracten” overnam, is aldaar te vinden op p. 347—349, 350, 371—377, 423—438, en 441—442. Hierboven wordt verder aangehaald naar Ind. Stbl. 1834, dat alleen kracht van wet voor allen heeft gehad. De volledige Memorie, l. c. p. 347, heeft als drukfouten: $\frac{3}{5}$ (voor $\frac{2}{5}$), en $\frac{1}{3}$ (voor $\frac{1}{5}$), in bovenstaande zinnen!

² Jav. *tjatjah* is letterlijk „kerf”; dan overdrachtelijk „één streep (op den kerf-stok)”, dan „éénheid van telling”; dan ten slotte „één werkbaar, landbouwend man” in een desa; in Compagnie's-stijl „één kop” (verg. „hoofdgeld”).

VAN DEN BOSCH promoveerde dus het begrip „desa-man”, „gemeene landbouwer”, tot: familie-hoofd, tevens geërfde van een groot stuk desa-grond, die onder zich had een zeker tal „afhangelingen”, die hem als hun hoofd erkenden, en aan welke hij stukken van zijn grond ter bewerking afstond. Feitelijik dus tot: onder-desahoofd (Jav. *békél boeri*)! Dit als klein staaltje der betrouwbaarheid van zijne argumenten.

Naar oud-Jav. rekenwijze werd de eenheid gronds, de *djoeng*, gesteld op

mentaal! —, durft hij zelfs dit verwijt tegen RAFFLES voegen:

«De belastingen en diensten [nl. ten bate der Vorsten] ..., waren door het gebruik geregeld, en bestonden, doorgaans, voor de eerste, in het $\frac{1}{5}$ van den oogst, of in eenen arbeid, die, gemiddeld, op 66 dagen in het jaar werd berekend. — Ook hierop was, onder het Engelsch bestuur, inbreuk gemaakt. De arbeid of zöogenaamde heeren-dienst was afgeschaft, en de belastingen op de bebouwde gronden van $\frac{1}{5}$ op $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$ of $\frac{1}{3}$ ¹ gebragt, naar mate van derzelver vruchtbaarheid, waardoor alzoo de aloude volks-inrigting, *het aartsvaderlijk bestuur*, den [sic!] bodem was ingeslagen, aangezien de tjtjas of geërfden, daardoor het middel verloren om eenig noemwaardig inkomen te trekken van de gronden, aan hunne afhangelingen afgestaan, of eenige diensten van dezelve te erlangen.» (l. c. p. 55).²

Hoe volstrekt-ongegrond dit $\frac{1}{5}$ ook moge zijn als cijns den Javaanschen Souverein, volgens VAN DEN BOSCH, van rechtswege toekomende, — de verkondiging er van in Stbl. 1834, n° 22, heeft reeds dadelijk den allergrootsten invloed gehad, omdat dit percentage in zoo hooge mate de handhaving en uitbreiding van het Cultuurstelsel vergemakkelijkte. Had men inderdaad het strenge Vorstenlandsche beginsel van «half om half» ook willen doorvoeren bij de Gouvernements-Kultures, dan zou het stelsel van VAN DEN BOSCH meer dan ondragelijk zijn geworden; het zou, met de harde hand van een door niemand gematigd

4 *tjatjah*, d. i. op 4 *padjèg*-plichtige „koppen” of landbouwers, ook Jav. *bahoe* of „arm, werkende arm” genoemd; vandaar weer de bekende aequatie 1 *djoeng* = 4 bouw (*bahoe* of *tjatjah*) gronds. Maar steeds werd hierbij het onbelaste ambtsveld van het dorpshoofd, de *loenggoeh* van den *Bekèl*, niet medegeteld. Inderdaad was dan ook 1 *djoeng* = 5 *tjatjah* (of *bahoe*); maar voor des Vorsten schatkist moeide men zich, eenvoudigheidshalve, niet om den grond die geen, doch enkel om den grond die wèl landrente opbracht, en rekende dus steeds 1 *djoeng* = 4 *tjatjah* (of *bahoe*). Die 4 „koppen” per *djoeng* waren dan tevens heerendienst-plichtig; èn, landstormplichtig.—

(Vandaar ook in de Holl. bescheiden der 18e eeuw de term „Tjatjaasgelden” voor wat in de 17e eeuw „hooftgelt” had geheeten, resp. Jav. *patjoemplèng*, *pèlawang*; zie blz. 314 hiervóór met noot 3. *Toevoeging van 1918*.)

¹ En, voeg bij, $\frac{1}{3}$. VAN DEN BOSCH vergeet dit op meer plaatsen in zijne Memorie. Reeds het 1e Koloniaal Verslag (dat over 1849), wees hierop; off. uitgave, p. 151 noot. Verg. S. van Deventer, op. cit. II (1866), p. 2 en noot.

² Wat *cursief* staat in beide bovenstaande aanhalingen, staat ook *cursief* in het Staatsblad; de spatiëering van enkele zinnen is echter van mijzelfen.

Oppergezag gedreven, in korten tijd tot onhoudbare afpersing hebben geleid.

Is het dus, van praktisch standpunt, warm toe te juichen dat VAN DEN BOSCH met zijn beginsel « $\frac{1}{5}$ aan den Vorst» dadelijk opgetreden is, — als leer was dat beginsel (zoogenaamd «gegrond» geheeten in de Javaansche toestanden) volstrekt valsch. De nuttigheids-reden, die VAN DEN BOSCH tot dit beginsel gebracht had, moest door een drogreden worden gedekt. Eerlijk, en goed, en tot hetzelfde einddoel voerende, zou het geweest zijn te zeggen: «Het Vorstenlandsche stelsel is hard. Passen wij dit toe op het Gouvernementeel stelsel van Kultures, dan zou het zelfs onduldbaar worden. Dààrom dan zullen wij het percentage van onzen aanslag in de Gouvernementslanden verminderen tot $\frac{1}{5}$.»

Maar dat de door VAN DEN BOSCH aangegeven norm van $\frac{1}{5}$ allengs regel werd, en leer, is zeker. Het eerste Koloniaal Verslag, dat over 1849, zeide weliswaar nog:

«Voor de heffing (den aanslag der landrenten) bestaat geen vaste maatstaf; er is niet bepaald hoeveel van de opbrengst of, naar rede der uitgestrektheid, van den grond moet worden betaald» (off. uitg. p. 151),

terwijl het dan onmiddellijk verwijst naar RAFFLES' regeling van 1814, evenwel toevoegt «maar er is geen last om zich daaraan te houden»; — doch in 1866 kon resident S. VAN DEVENTER, beschikkende over alle archiefstukken aan het Ministerie van Koloniën, reeds constateeren:

«Wel wordt thans aan landrenten, over het algemeen, niet meer geheven dan hetgeen, naar gissing, *één vijfde gedeelte* uitmaakt van de waarde van het produkt; maar dit is het gevolg, enkel van een allengs ontstaan konventioneel en dus willekeurig begrip, dat op geene wettige verordening steunt.» (Bijdragen enz., II, 1866, p. 3).

Bij Ind. Stbl. 1872 n° 66, in art. 2—3, werd echter de aanslag van de landrente *wettelijk op* (hoogstens) *één vijfde der bruto-opbrengst gesteld*, door de bouwgronden te verdeelen in 10 klassen, al naarmate zij van f 100.— tot f 10.— jaarlijksche bruto-opbrengst per bouw (*bahoe*) van 500 □ R. r. werden geschat, en dan daarvan jaarlijks te heffen eene landrente van

resp. f 20. —, naar die 10 klassen dan afdalende, tot f 2.— per bouw.¹

Hiermede had dus het beginsel-Van den Bosch voor goed gezegevierd over het beginsel-Raffles. Moet dit, uit economisch oogpunt, krachtig worden toegejuicht, de weg-tot die zege is zéér onzuiver geweest. Wie in den trant van VAN DEN BOSCH enkel opportuniteits-beginselen aanvoert, moet als getuige over Javaansch agrarisch recht gewraakt worden.

Door de afkondiging van Stbl. 1872, n° 66 — voorbereid door eene praktijk die in 1830 begon — is alzoo het beginsel van het Staatsdomeinrecht wel is waar ongeschokt gebleven, doch de strenge uitoefening van dat recht op Java, voorgoed, en gelukkigerwijs, in de Gouvernements-landen opgeheven.

III. De wijze van aanslag der landrente; in natura, of in geld.

Daar, volgens Vorstenlandsch agrarisch recht, de *padjèg* in geld niets anders is als de gelds-waarde van den halven oogst der volks-gronden in eene desa, zoo bleef van oudsher voor den Vorst of zijne apanage-houders de mogelijkheid open om hetzij in natura, hetzij in geld te ontvangen; mits dat fixum der helft hun maar betaald wierd.

Voor de allengs ingekrompen Vorstenlanden, reikende toch nog van Banjoemas tot Kēdiri, werd dat uitdrukkelijk vastgesteld in art. 39 van het inlandsche Agrarische Wetboek, de Anggēr Sēpoeloeh van 4 Oct. 1818, hiervóór (blz. 319—320) reeds aangehaald; voor de Gouvernements-landen handhaafde reeds RAFFLES op 11 Febr. 1814 in zijne Regulation II datzelfde recht, nu echter bepaaldelijk als eene concessie aan de desa-lieden, daar een Eur. Gouvernement veel liever geld ontvangt. Hij bepaalde toch, nà de artikelen 83—85 waarin hij zijn bovenvermelden standaard van landrente-aanslag (zie blz. 334—335) had vastgesteld, over «Kind payment» (betaling in natura):

«87.— The option of Kind payment is still left to the Renter on many accounts; in consideration partly of the

¹ Feitelijk hoogstens *één vijfde*; want b.v. de 1e klasse, die f 20.— per bouw moest betalen, bestond uit „die gronden, wier gemiddelde jaarlijksche bruto opbrengst meer [sic] bedraagt dan f 100.—”; de 2e klasse, met f 18.— landrente, ging van f 90—f 100 bruto-opbrengst; enz.

present scarcity of specie throughout the Country, partly as being agreeable to their ancient usages, which will always be paid the greatest attention to; but chiefly as by leaving this double mode of payment open, the assessment, both in this and future Settlements, will be able to be proceeded with on the justest and best principles;

88.— Paddy or Rice, however, are the only two articles to be received; Maize is considered in estimating the produce of the Taggal Lands to produce the justest assessment, but this must be invariably commuted for a Money Rent on fair principles. To Sawah Landholders only will the option of Paddy or Rice deliveries be given. As cultivators in most cases hold some of each description of Lands, this distinction will not be felt as a hardship.»

Maar, was hier dus al een restrictie, — in het voorafgegaan art. 86 werd een «zachte dwang» op de Inlanders uitgeoefend om tòch maar in geld te betalen, *niet* in natura; want daar stond:

«86.— The Head of the Village will deliver his Money Collections to the Officer of Division”, [= den inl. Wadana, of Dëmang, enz.] «in such instances as may be directed by the Collector» [= den Europ. Collecteur der Land. Ink.]. «But all payments in kind must be made actually into the Collector's Office on the Head Station, the expenses of bringing it falling entirely on the Renters. This is done chiefly with a view to discourage such species of payments, Government wishing to receive, as far as practicable, their Revenues in money alone. In ordering this, regard has also been had to former custom, the contingent [in katoen, indigo, koffie, peper] under the Dutch Administration having always been thus delivered in.» (op. cit. p. 102).

Commissarissen-Generaal vergemakkelijkten echter de betaling der landrente in natura aanmerkelijk, vergeleken bij het bovenstaande van RAFFLES. In een bijna gelijkluidend artikel (Ind. Stbl. 1818, n° 14, art. 10 = Ind. Stbl. 1819, n° 5, art. 20) bepaalden zij toch:

«20°. De landrenten zullen kunnen worden voldaan in geld of in producten naar keuze. Bij den

aanslag van elke dessa zal worden bekend gemaakt de prijs, voor welken de producten zullen worden aangenomen, en tot het ontvangen en rigtig behandelen der in betaling te geven producten, zullen worden aangelegd pakhuizen zoo nabij mogelijk de dessas, ten gerieve der ingezetenen.»

Vriendelijker kon het nauwelijks; er zouden Staats-pakhuizen zelfs worden opgericht «zoo nabij mogelijk de dessas», om den kleinen man «naar keuze» zijn landrente te laten betalen in natura of in geld!

Doch, voor zoover er uitvoering mocht gegeven wezen aan deze welwillende, en in menig opzicht zeker heilzame voornemens, werd ook daarin radicale wijziging gebracht door het in 1830 opgekomen Cultuurstelsel, aangezien nu het alternatief van betaling «òf in producten» *omgezet* werd in het alternatief «òf in arbeid». Het genoemde Eerste Koloniaal Verslag, dat over 1849, dus uit den bloei van het Cultuurstelsel, constateert dan ook het volgende:

«De landrente wordt opgebracht in geld; doch tegen vrijstelling van landrente verrigt de bevolking ook *arbeid* ten behoeve van den souverain. De kwijting der landrente kan dus, van dien kant beschouwd, gezegd worden te geschieden hetzij in arbeid, hetzij in geld.» (l.c.).

Dat hier eerst arbeid, en pas in de tweede plaats geld wordt genoemd, was om goede redenen!

Het Cultuurstelsel heeft dus in 1830 aan het van ouds op Java gevestigde alternatief der betaling van de landrente in geld of in natura, op Gouvernements-gronden een feitelijk einde gemaakt; terwijl er een wettelijk einde aan werd gemaakt door het genoemde Ind. Stbl. 1872, n° 66, houdende «Regeling voor den aanslag en de inning der landrente», waarin alleen gesproken wordt van aanslag in geld, zonder dat van het andere ook zelfs nog maar gerept werd.

IV. Het erfelijk individueel grondbezit der Inlanders.

Aan RAFFLES komt de eer toe, dit gezonde nieuwe denkbeeld het eerst opgenomen te hebben in de Eur. wetgeving voor Java en Madoera, voor zoover Gouvernements-grond. Het berustte natuurlijk op de uitkomsten van het voorafgegaan agrarisch

onderzoek, en op de overweging dat de zuiver-Javaansche agrarische toestanden plaats lieten voor de grootste willekeur en «zinnelijkheid» des Vorsten. Waar RAFFLES wel het strenge beginsel overnam van den Vorstenlandschen landrente-aanslag, geeft hij als tegenwicht aan de desa-lieden tevens de verzekering dat *primo* deze aanslag nooit verhoogd zal kunnen worden boven den door hem vastgestelden standaard, en *secundo* dat, «whilst they conduct themselves well, that Land will never be taken from them» (art. 85) — hetgeen de Jav. Vorst wel naar luim mocht doen —; en spreekt hij, zooals wij boven (blz. 329) reeds zagen, in art. 61 zelfs van den plicht des Gouvernements jegens de hun grondlasten behoorlijk betalende desa-lieden «not to disturb them or their Heirs in its [scil. the Land's] possession».

Aldus deed het beginsel van het erfelijk individueel grondbezit der Javanen in de wetgeving zijn intrede, te meer daar RAFFLES niets wilde weten van landrente-aanslag desa's-gewijze, maar uitdrukkelijk in art. 73 voorschreef den individueelen aanslag voor ieder landbouwer persoonlijk.¹ Met hem en zijne erven zou dus het Gouvernement, indien de man zijnerzijds zijn plichten vervulde, enkel en alleen nog te maken hebben. Van Communaal grondbezit wordt in de gansche Regulation II niet gerept; laat staan van voorschriften, te volgen bij zulk grondbezit. Waar nu RAFFLES uit het voorafgegaan agrarisch onderzoek wel degelijk tot de wetenschap is *moeten* komen dat zulk communaal grondbezit, met jaarlijksche verdeling nog wel, ten minste in het Sëmarang'sche, bestond,²

¹ „.... the assessment of the Land Revenue, to be realized, not from the Village generally, but from each Individual Cultivator inhabiting it.”

² Voor het regentschap Sëmarang toch had „Mr. Knops, a Dutch Gentleman, and one of the Commissioners on Java Affairs”, *Raffles' Substance of a Minute*, London 1814, p. 130; vermoedelijk de ingezetene der stad Sëmarang J. H. D. Knops, zie toch den „Java Annual Directory and Almanac for 1816”, achteraan; en verg. blz. 329, noot 1 hiervóór; — gerapporteerd:

„A Javanese has no rice-fields which he can call his own; those of which he has the use this year, will be exchanged next year for others.

As there are more people than rice-fields (I speak only of the Regency of Samarang) the latter are circulating from one person to another, through the whole village; and if any one were excluded, he would infallibly emigrate.

This usage, of high antiquity, meets with no objection; and

en er tòch over zwijgt in zijne regeling, is het blijkbaar zijn besliste wil geweest dat Communaal bezit op te heffen, en het erfelijk individueel bezit op Java en Madoera algemeen heerschend te maken.

Commissarissen-Generaal namen dadelijk een gansch ander standpunt in. Deels door de ervaring geleerd, deels om den landrente-aanslag voor het Gouvernement te vereenvoudigen, herstelden zij allereerst den aanslag «dessasgewijze» (Ind. Stbl. 1818, n° 14, art. 1 = Ind. Stbl. 1819, n° 5, art. 1), en bepaalden — na een kleine aarzeling in 1818, toen zij, blijkens art. 8, alléén communaal grondbezit kenden, of wilden kennen — in 1819 in hunne art. 12—14: dat de één-malige *verdeeling* der desa-gronden, dus het echte «communaal bezit met vaste aandelen» *regel* zou wezen, onder voorwaarde echter, dat daarbij *geen inbreuk* zou worden gemaakt op de oudere rechten der erfelijk-individueele bezitters.

Want die artt. luiden:

«12°. De hoofden en oudsten des volks in iedere dessa, zullen de velden onder de ingezetenen verdeelen naar billijkheid zonder partijdigheid, en uit die verdeeling geene winsten mogen ontleenen, noch meer omslaan dan de algemeene huur» — versta: de landrente-aanslag der geheele desa — «bedraagt, op straffe van, anders handelende, als knevelaars te worden beschouwd.

13°. Deze verdeeling zal onverwijld in alle dassas moeten gevolg nemen, zonder dat men daarmede tot den aanslag zal moeten wachten.

14°. De residenten zullen toezien, dat bij deze verdeeling de wettige bezitters der velden, zoo als daar zijn de eerste ontginners der gronden of der zelve erfgenamen, en anderen, die volgens de herkomsten der Inlandsche bevolking uit eenigen anderen hoofde, als wettige bezitters beschouwd moeten worden, in hunne regten niet worden verkort.»

Zoo was dan het door Raffles voor het eerst geformuleerde

since they are all enjoying the same land alternately, there can be no room for complaint.

The Javanese cannot, therefore, think himself entitled to the possession of the rice-fields." (op. cit., p. 130—131).

En zie nu het vervolg van deze aanhaling op de bladzijde hierna, noot 2.

groote beginsel van erfelijk individueel bezit, althans als beginsel gered; weerstond het zelfs den sinds 1830 met kracht groeienden aandrang van het Cultuurstelsel, om alle grondbezit zooveel mogelijk in communaal bezit om te zetten¹; en werd het door de Agrarische Wet van 9 April 1870 (Ind. Stbl. 1870, n° 55) tot een rechts-titel verheven, omdat in *alin. 4* daarbij aan de erfelijk-individueele bezitters — en aan hen alléén — gelegenheid werd geopend om voor hunne gronden den z. g. agrarischen eigendom te verwerven. Immers die alinea zeide:

«Grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, wordt, op aanvraag van den regtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-inlanders.»

In oorsprong is het erfelijk-individueel bezitrecht een eerste ontginners-recht, daarna overgegaan op de nakomelingen van die eerste ontginners; gelijk RAFFLES dan ook met name sprak van «the first clearers of the Land»,² en Commissarissen-Generaal het recht bleven toekennen aan «de eerste ontginners der gronden of derzelver erfgenamen». Een en ander trouwens in overeenstemming met den eigen inlandschen naam, die vrijwel over geheel Java voor zulk bezit geldt, nl. Jav. *jāsā*, letterlijk beteekenend: «door krachtsinspanning iets te voorschijn brengen

¹ VAN DEN BOSCH orakelde in 1834: „Alle gronden toch op Java, zijn *gemeente gronden*, dat is, zij zijn tusschen de gezamenlijke dessa's verdeeld, en worden door de ingezetenen derzelve, gemeenschappelijk bezeten.” (Ind. Stbl. 1834, n°. 22, p. 48). Men moet maar durven!

² Het onmiddellijk vervolg van Knops' Rapport, op blz. 342—343 hiervóór in de noot aangehaald, luidt:

„It is different, with respect to the *gogos* or lands, where the mountain or dry rice is cultivated.

The Javanese who clears such lands from the root of trees, brushwood, &c., and renders a wilderness fit for cultivation, considers himself as proprietor of the same, and especially as owner of what it produces, on which no taxes are levied. These lands admit of cultivation every second year only, which, however, is no loss to the proprietor, whose harvest is more abundant in consequence.” (l. c. p. 131):

Voor RAFFLES' eigen woorden „the first clearers of the Land”, voor alle soorten van land bedoeld, zie blz. 329 hiervóór.

wat er nog niet is»; vandaar dan ook weer het bijvoegelijk nmw. *jasan* = «zelf-gemaakt, zelf-aangelegd». In West-Java, waar dit soort bezit zoo te zeggen algemeen is, gebruikt men zelfs de sterkere termen *milik* (van 't Arab.), d.i. «rechtmatig eigendom», of *banda*, d.i. «kapitaal, have, goederen»; ook al erkent men in Bantam en in de Preanger Regentschappen, waar resp. beide laatste woorden de gebruikelijke zijn, dat dit zakelijk en erfelijk recht op den grond door de hoogheids-rechten van het Gouvernement belangrijk beperkt wordt.

Wat aangaat de verbreiding van dit erfelijk individueel bezit thans op Java, kan men zeggen dat het algemeen voorkomt in West-Java, gerekend bewesten eene lijn Cheribon-Tjilatjap; voorts eveneens algemeen in (het door Madoerezen vooral bevolkte) Oost-Java, beoosten eene lijn die halfweg tusschen de steden Pasoeroean en Probolinggo naar het Zuiden getrokken wordt; eveneens op Madoera, en het eilandje Bawean. Terwijl het bovendien in verscheidene desa's nog voorkomt van het tusschengelegene groote stuk van Midden-Java, waar echter het communaal grondbezit den boventoon voert.¹

V. Het communaal grondbezit.

Dit is daarom te ingewikkelder, wijl het onderscheiden moet worden in 2 hoofd-afdeelingen: 1°. communaal bezit *met vaste aandeelen*; 2°. communaal bezit *met wisselvallige verdeling*;

¹ Verg. over deze verbreidheid der verschillende vormen van grondbezit o. a. Eindresumé, I, 1876, p. 17 met p. 59; en de hierachter te noemen bronnen.

² Hier stelde Mr. VAN DEVENTER in het copie-hs. met potlood in 1904 de vraag: „Wie zijn de rechthebbenden op die *vaste aandeelen*?”

Zelve heeft hij daarop implicite het antwoord gegeven in Paragraaf 2 van zijn Overzicht (1904) — verg. mijn Voorbericht hier, blz. 307 — met dezen zin: „Elders [n.l. elders, dan bij „communaal bezit met periodieke verdeling of verwisseling”] is — al komen ook hierbij veel schakeeringen voor, waar bij noch herverdeeling, noch verwisseling geheel uitgesloten zijn — de beschikbare bouwgrond in een aantal stukken verdeeld die alleen indien het recht van den gebruiker komt te vervallen (bijv. door overlijden of door het verlaten der desa) op een vervanger (in geval van overlijden bij voorkeur een zoon of schoonzoon) van den vorigen gebruiker overgaan; dit is het *communaal bezit met vaste aandeelen*.” (p. 14).

Men zou dit Jav. grondaandeel-recht dus gevoegelijk kunnen vergelijken met het, eenige jaren geleden in ons land berucht geworden, *Erfgooiers-recht*; of het *Grootburgerschaps-recht* dat in sommige steden (o. a. Kampen) op de gemeenteweide wordt uitgeoefend door Grootburgers en Grootburgeressen; of het thans al meer in Nederland door afkoop verdwijnende *Marken-recht*. Het erfrécht van de (oude) ingezetenen speelt bij dit alles de hoofdrol. (*Noot van 1918*).

terwijl dan nog als onderafdeeling daarbij komt 3°. communaal bezit *met jaarlijksche verdeeling*. In deze opeenvolging is tevens zoo goed als zeker de lijn der historische ontwikkeling aangegeven.

Want tegenover het eerste-ontginners-recht, waaruit dan het erfelijk-individueele bezitrecht weer voortvloeit, staat van oudsher het gezamenlijke-desa-recht. Beide zijn primaire rechten, wortelend in het natuurlijke rechtsbewustzijn. De man die woesten grond, «niemand's grond» (*rem nullius*), ontgint door eigen éérsten arbeid, krijgt daarop, volgens alle natuurlijk menschelijk gevoel, een vóór-recht. Maar óók is het waar, dat zoodra een zeker getal individuen, die te voren als eenlingen in de wildernis hadden geleefd, samengroepen tot een dorpsverband — hetzij om beter vijanden te kunnen weerstaan, of om gezamenlijk de vruchten van een bedrijf te kunnen plukken, of door de geneigdheid enkel tot samenwoning, of door de natuurlijke uitbreiding van één stam-huis tot méér huis-gezinnen; of waarom ook — ieder dier eenlingen een deel zijner vóór-rechten moet prijsgeven ter wille van het meerdere heil der gemeenschap. Zij doen zulks niet uit edelaardigheid of altruïsme; zij *moeten* zoo doen, krachtens de Wet van Evenwicht. Doen zij het niet, dan spat het dorp weer uiteen; of wel, zij gaan elkaar te lijf, en vestigen de vóór-rechten der Sterkeren boven de Zwakkeren. Deze laatste uitweg is natuurlijk de gebruikelijke; want vechten is een genot voor jongens, wilden, en daarmede gelijkgestelden.

Ontwikkelt zich dan verder boven een zeker tal van verspreide dorpen een centraal gezag — eene ontwikkeling, die ook bij voorkeur langs oorslogspaden gaat —, dan wil dat, met name in een Oostersch land, zeggen, dat er een Landsheer komt die Despoot is. Naar lust en luim legt hij lasten op. Den druk dier lasten tracht het dorpshoofd, zelf een despootje, af te wentelen op den kleinen man; en daar op Java het individualiteits-gevoel gering, de gezags-aanbidding groot, en de landelijke middelen van bestaan voor allen vrijwel gelijk zijn, zoo zullen hier de lasten komen te rusten op het grondbezit der kleine luyden, en zal het best aan aller billijkheidsgevoel worden voldaan, indien, na reserveering van den grond voor het dorps-hoofd, de lusten van den overigen grond gelijkelijk worden verdeeld onder de gewone desa-lieden.

Zoo ontstond op natuurlijke wijze het communaal bezit op

Java, en vooral daar, waar de macht der Vorsten zich het sterkst liet voelen; dat is dus: in Midden-Java, waar sinds eeuwen de residenties der verschillende dynastieën, die over het grootste gedeelte van het eiland regeerden, gevestigd waren. In Bantam slechts wist zich een onafhankelijk Centraal gezag sinds circa 1525 A. D. te handhaven, terwijl dáár ook de voorschriften van den Islâm, met zijn begrippen van vrijen grond-eigendom, den meesten ingang konden vinden. De Preanger, feitelijk onderworpen in 1625 door den Midden-Javaanschen Vorst, was toch te ver afgelegenen, te zeer een afgesloten bergland, om niet goeddeels zijn eigen levensgang te behouden. Batavia en Krawang kwamen spoedig onder het gezag der Compagnie. In den Oosthoek, Probolinggo en Běsoeki, heerschte tot ca. 1750 zoo goed als onafhankelijkheid van Midden-Java, terwijl daarna de Compagnie er binnenkwam als heerscheres. Het eiland Madoera heeft uit zijn aard steeds een afgezonderd leven geleefd, bakermat als het tevens was van de meer vrijheidlievende en hartstochtelijke Madoereezen, die na 1750 tevens Java's Oosthoek gingen bevolken onder bescherming der Compagnie.

Zoo moest het komen, dat, gelijk reeds gezegd werd, het communaal bezit den boventoon ging voeren in Midden-Java; van Cheribon en Banjoemas tot en met Pasoeroean, in globale begrenzing. Hier was men het dichtste bij het centrum, het meest onderworpen aan de strenge toepassing van het oude Javaansch-agrarische recht, het dichtste ook bij de hand om opgeroepen te worden tot dienstprestatie aan dat centrale gezag. Het was voor de bewoners van dit, vooral ook door zijn vruchtbaarheid uitmuntende, Midden-Java, geen ongehoordheid om, bij belangrijke werken in de hoofdstad, of in geval van oorlog, opgeroepen te worden, en pas een half jaar daarna of nòg later terug te keeren in hun dorpen. Regel dienomtrent bestond niet. Men wist wel, wanneer men zijn desa verliet in dienst van den Vorst; maar niet, wanneer men er weder zou keeren.

Is het wonder, dat dan de overblijvenden in het dorp maatregelen namen? Dat zij niet zoo lang — hoe lang wisten zij zelve immers niet — den grond, door de weggeganen te bewerken, braak lieten liggen? Dat er integendeel herverdeeling plaats had van den tijdelijk ledig-gelaten grond onder de jonge mannen of andere dorpskrachten, die nog geen of onvoldoende emplooi

hadden gevonden? Dat zulk een herverdeeling plaats had, krachtens den *consensus* van alle belanghebbende dorpsgenooten? Dat aldus het desa-verband, dat eerst tot communaal bezit met vaste aandeelen geleid had, door zulke uit de natuur der dingen geboren maatregelen zelf weer versterkt werd; zich allengs omzettend in een desa-dwang, waaraan allen zich te onderwerpen hadden die aandeel wilden krijgen, of aandeel wilden behouden in de gezamenlijke dorpsgronden?

Integendeel; voor Java ten minste. Langs geheel natuurlijke weg heeft eerst het Centrale Vorstengezag op Java in die streken waar het zich het meest kon doen gelden, het communaal bezit bevorderd met vaste aandeelen; heeft daarna, door al meer drukkende heerendiensten te eischen van verschillende desa's, daar de praktijk doen ontstaan van wisselvallige herverdeeling der tijdelijk vacante gronden, straks ook de praktijk van herverdeeling zoo nu en dan eens van alle desa-gronden gezamenlijk; en heeft, *bij grooten regelmatigten druk* op bepaalde desa's, dan weer het denkbeeld doen ontstaan van jaarlijksche verdeeling der bouwvelden, als het meest billijk voor alle dorpsgenooten tegenover de lasten, hun evenzeer zonder aanzien des persoons van hoogerhand opgelegd.

En, profiteerend van dezen weer zoo natuurlijke maatregel, heeft eindelijk het in 1830 ontstane en spoedig snel verbreide Cultuurstelsel, met zijn inderdaad zéér zwaren en regelmatigten druk op den kleinen man, op de meest forsche wijze bevorderd wat daarvóór nog slechts verspreid voorkwam. Zoodat het communaal bezit met jaarlijksche herverdeeling der dorpsgronden — de ambtsvelden der desahoofden, als óók landrenteplichtig sinds 1819, vaak mede ingesloten! ¹ —, tot een ook thans nog, na de afschaffing (behoudens van de Gouvernementskoffiekultuur) ², zéér veel voorkomend verschijnsel is geworden over het grootste gedeelte van Midden-Java.

In cijfers uitgedrukt, is thans de helft van den bebouwden Gouvernements-grond op Java in erfelijk-individueel

¹ Volgens Kol. Verslag van 1893, fol. 96 werden de ambtsvelden der dorps-hoofden in niet minder dan 3407 desa's der Gouvernements-landen mede verwisseld; tegenover 21.675 desa's waar deze ambtsvelden vast waren; en 5167 desa's waar géén ambtsvelden voorkwamen.

² Thans, eindelijk!, óók afgeschaft bij de Wet van 8 Mei 1915 (Ind. Stbl. 1915, n°. 491). (*Noot van 1918*).

bezit, de andere helft in communaal bezit; afgezien daarbij natuurlijk van de gronden sub A en C hier behandeld, afgezien dus van de Vorstenlanden, en van de Particuliere Landerijen met de Përdikan-gronden; welke laatste categorie, C, trouwens maar iets meer dan $8\frac{1}{2}\%$ der oppervlakte van Java en Madoera beslaat.

Zoowel het agrarisch onderzoek in 1887, als dat in 1892 gehouden, heeft deze merkwaardige verhouding aan het licht gebracht; zooals blijkt uit het Koloniaal Verslag van 1893, fol. 93—96, en Bijlage U aldaar.

En nader onderverdeeld, is op West-Java (nl. Bantam, Preanger, Krawang ¹, en het kleine stukje Gouvernements-grond in Batavia) ¹, alsmede op oostelijk Oost-Java (nl. Běsoeki), het erfelijk-individueel bezit algemeen voorkomend, zonder uitzondering; maar is in het tusschengelegen Midden-Java, beginnend dus met Cheribon en eindigend met Probolinggo, de verhouding van het communaal bezit tot het erfelijk-individueel bezit als twee tot één. Te zamen geeft dat dan voor al de Gouvernements-landen op Java de genoemde merkwaardige verhouding Half om Half; terwijl op Madoera uitsluitend erfelijk-individueel bezit voorkomt.

Voorts, wat de onderlinge verhouding aangaat tusschen de 3 vormen van communaal bezit, telt het Communaal Bezit met Vaste aandeelen daarvan 55 %, het Communaal Bezit met Wisselvallige Verdeeling 12 %, en het Communaal Bezit met Jaarlijksche Verdeeling 32 %.

En, voor zooveel de localiseering betreft van het communaal bezit, is dit bijna de éénige vorm van grondbezit in de oude residentie Kědoe, die thans, sinds 1902, de oude residentie Bagělen in zich heeft opgenomen; terwijl het ook zéér sterk overwegend is in de residentiën Cheribon, het oude Sěmarang, en Soerabaja; en ook nog krachtig in de meerderheid in de oude residentie Pěkalongan, Banjoemas, het oude Bagělen, Madioen, en Kědiri. Half om half met erfelijk-individueel bezit is het in de oude residentie Pasoeroean, die sinds 1902 het sterk individueele Probolinggo in zich heeft opgenomen; alsmede in de oude residentie Djapara, sinds 1902 met Sěmarang samenge-

¹ Krawang en Batavia zijn samengesmolten tot ééne residentie bij Ind. Stbl. 1901, n°. 63.

smolten. In de minderheid slechts is het in de oude residentie Tëgal, sinds 1902 in Pëkalongan opgegaan; alsmede in Rëmbang.

Daarvan is het Communaal Bezit met Vaste Aandeelen dan weer bijna uitsluitend heerschende in Banjoemas, en geheel uitsluitend zelfs in de oude residentien Bagëlen, Këdoe, en Probolinggo; komt het Communaal Bezit met Wisselvallige of Jaarlijksche Verdeeling als overheerschend voor in de residentien Rëmbang, Madioen, Këdiri, Soerabaja, en het oude Djapara; terwijl in de overige gewesten van Midden-Java, nl. Cheribon, en de oude residentien Tëgal, Pekalongan, Sëmarang, en Pasoeroean het Communaal Bezit in alle 3 vormen vrij gelijkelijk vertegenwoordigd is.

Men ziet hieruit tevens, dat b.v. in Rëmbang, naast een groote meerderheid van erfelijk-individueel bezit het communaal bezit zich voordoet in zijn jongeren, verdeelenden vorm; terwijl daarentegen in het oude Këdoe, waar algemeen het communaal bezit heerscht, zich dat daar weer uitsluitend voordoet in zijn oudsten vorm, met vaste aandeelen.

Voor een uitstekend en aanschouwelijk overzicht ten deze, raadplege men vooral de «Kaart aantoonende districtsgewijze den aard van het grondbezit op Java en Madoera, door K. F. HOLLE, ... samengesteld naar de gegevens van de Gewestelijke autoriteiten», in 1895 op het Topographisch Bureau te Batavia in kleurendruk vervaardigd, en als Bijlage toegevoegd achter het Koloniaal Verslag van 1895.

Waar het Nederlandsche Gouvernement door de invoering van het Cultuurstelsel zoozeer het ontstaan van Communaal bezit, en niet minder de periodieke jaarlijksche verdeeling van dit soort bezit gedurende 1830—1865 sterk in de hand had gewerkt, was het niet meer dan billijk, dat, toen de opruiming van het Cultuurstelsel begon, de gelegenheid werd gegeven aan de inlandsche bevolking om, desverkiezend, terug te gaan tot haar oudere agrarische toestanden; of, in het algemeen, om bij meerderheid van stemmen, een vrije keuze te mogen doen tot verandering van communaal in erfelijk-individueel bezit.

De voorwaarden tot zulk een *conversie* zijn geregeld in Ind. Stbl. 1885, n° 102, waarvan de voornaamste bepalingen (art. 2) deze zijn:

«1°. dat minstens drie vierden der gerechtigden tot het gebruik der gronden de verandering wenschen en de wijze van verdeeling goedkeuren;

2°. dat elk gerechtigde tot het gebruik van den communaal bezeten grond daarvan een deel in erfelijk individueel bezit verkrijgt, en

3°. dat, waar van communaal bezeten gronden een vast dan wel een afwisselend gedeelte als ambtsvelden in gebruik is bij het dessahoofd of andere leden van het dessabestuur, voor dat zelfde doel buiten de verdeeling wordt gehouden eene oppervlakte niet kleiner dan daarvoor gebezigd wordt, na aftrek van een gewoon aandeel voor ieder dergenen, die in het genot zijn van een ambtsveld doch geen persoonlijk aandeel hebben als hun als deelgenoot zou toekomen.»

Van een algemeenen toeloop van desa-lieden, om, nu hun deze gelegenheid wettelijk geopend werd, zooveel mogelijk tot erfelijk-individueel bezit over te gaan, is echter geen sprake. Het communaal bezit biedt aan de gezamenlijke desa zulke tastbare voordeelen, dat men zéér traag is om dit te converteren. In de vijfjarige periode 1887—1892 blijkt dan ook niet meer dan 1,15 % van den Gouvernementsgrond op Java van communaal in erfelijk-individueel bezit geconverteerd te zijn;¹ en dat dus onmiddellijk volgend op genoemd Stbl. 1885!² Daarentegen komt het evengoed tegenwoordig nog voor, dat men van erfelijk individueel bezit in enkele desa's bij eigen vrije keuze weder overgaat tot gemeen bezit.

VI. De ambtsvelden van hogere inlandsche hoofden.

Zooals boven bleek, zijn de apanages der ambtenaren in de Vorstenlanden uitsluitend bestemd tot alimenteering, dus tot bezoldiging dier ambtenaren. Zoodra deze, krachtens den wil

¹ Zie Kol. Versl. 1893, fol. 94. Het erfelijk-individueel bezit nam in die periode met 1,35 % toe, doch blijkbaar ook door aanwinst van 0,22 % waarmede de gronden „in bijzonderen rechtstoestand”, dus Përdikan-plus-Particuliere gronden afnamen. — Bij de daar aanwezige opgave van de uitgestrektheid dezer laatste gronden, moet men niet vergeten dat heel Batavia, op het kleine Gouvernements-stukje Bloeboer rondom Buitenzorg na, er niet in is opgenomen.

² Hier schreef Mr. van DEVENTER in 1904 met potlood in het hs. bij: „Er moet echter worden nagegaan, wat geconverteerd werd onmiddellijk na de invoering van Stbl. 1885 n°. 102.”

Voor dit nagaan, en het daarop eventueel te gronden argument, voel ik bitter weinig. De beteekenis van prentah-aloes-conversies, vlak na zoo'n nieuw Staatsblad, is misleidend. (Noot van 1918).

des Vorsten, hun ambt verliezen, verliezen zij tevens het grondbezit, hun toegewezen. Eenig erfelijk recht kan dus geen Javaansch ambtenaar op zijn ambtsveld laten gelden. Zijn bezit is een bezit *in precario*. Hoogstens kan er sprake wezen, bij goed gedrag, van voorkeur om den zoon den vader in zijn ambt te laten opvolgen; aan welk ambt dan echter weer ander grondbezit — mits van gelijke uitgestrektheid — kan verbonden worden. Bovendien is het volstrekt zeker, dat de Javaansche Vorsten verscheiden malen apanages voor bepaalde ambtenaren in den loop der tijden verminderden; het zoogenaamde «*pantjas*'sen» of «dóórsnijden van apanages», door Sultan HAMANGKOE BOEWANA II in ca. 1803 op groote schaal toegepast voor het toenmalige zoo uitgestrekte Jogja'sche gebied, is in de intiemere geschiedenis der Vorstenlanden berucht. En slechts in een klein deel dezer gevallen stond tegenover inkrimping van apanages, hooger opbrengst door intensiever bewerking.

Het Gouvernement was dan ook volkomen in zijn recht, toen het bij Ind. Stbl. 1867, n° 122 decreteerde:

«1°. Het apanage of ambtelijk landbezit van alle inlandsche hoofden en ambtenaren — de dorpsbestuurders alleen uitgezonderd — wordt afgeschaft.»

Het handelde daarbij ten volle krachtens zijn macht als Souverein, die zijn ambtenaren voortaan uitsluitend in geld wilde bezoldigen.

Toch moest op deze ingrijpende afschaffing gewezen worden, daar het de oudere Javaansche toestanden in de Gouvernementslanden krachtig weer wijzigde. RAFFLES immers had in zijn Regulation II, art. 7, 19, en 22 de «*certain allotments of Land, rent free*», als alternatief naast salarissen in geld, voor de hogere inlandsche hoofden behouden; Commissarissen-Generaal desgelijks in art. 16—17 van hun Ind. Stbl. 1818, n° 14, terwijl zij echter in hun Ind. Stbl. 1819, n° 5 daarover zwegen, blijkbaar de praktijk van het «*Glissez, mortels!*» toepassend.

Want in werkelijkheid bleven deze apanages over geheel Java bestaan, niet het minste na 1832, toen het Gouvernement ter wille van zijn Cultuurstelsel, de «medewerking» der Regenten en andere hogere inlandsche hoofden zoozeer noodig had. Eene «medewerking», die inderdaad hierop neer kwam, dat zij den kleinen man weer gelastten méér te werken. Uitdrukkelijk

toch had het Kon. Besl. d.d. 12 Jan. 1832, L^a Y, *Geheim* bepaald:

«Art. 2. Wij keuren goed het door Onzen gouverneur-generaal voornoemd voorgedragen ontwerp, om de Javaansche regenten en hoofden, naar hunne verkiezing, wederom, als van ouds, te bezoldigen door uitgiften van land, als het geschikste middel, om die nuttige klasse meer en meer te verbinden aan het Nederlandsch gouvernement, en om derzelve invloed, ter bevordering van de inwendige rust van Java te versterken.»¹

Het was bovendien zoo goed als zede geworden, dat deze apanages door den minderen man *kosteloos* bearbeid werden. En om het onmiddellijke voordeel, en om het meerdere aanzien, dat landbezit — hoe precair ook — in de oogen der Javanen geeft, waren dan ook de hoogere Javaansche hoofden gráág op apanages. Zij hadden zoo eenigszins het gevoel van een «Rittergutsbesitzer».

Nog altijd komt dat sterk uit in de tegenwoordige Vorstenlanden, waar de ambtenaar-apanagehouder door den desa-man wordt genoemd Loerah patoeh, d.i. «Blijvende Heer», terwijl de ambtenaren die alleen in geld bezoldigd worden (met name de Politie-ambtenaren) er heeten Loerah anginán, d.i. «Lucht-Heer».

Doch sinds 1 Oct. 1867 is deze zeer antieke Javaansche landinstelling, tegelijk met de groote opruiming van het Cultuurstelsel, voorgoed uit de Gouvernements-landen verdwenen; «de dorpsbestuurders alleen uitgezonderd».

VII. Het Cultuurstelsel.

Op meer dan eene plaats hiervóór is reeds gebleken, welk eene ingrijpende wijzigingen dit sinds 1830 door Generaal VAN DEN BOSCH op Java ingevoerde Gouvernements-stelsel gebracht heeft in tal van inlandsche agrarische toestanden. In het nu volgende behoeft daarom slechts nog gewezen te worden op de volstreckte analogie van het Cultuurstelsel met het Vorstenlandsche Glebagan-stelsel; eene analogie, waarop *door niemand* tot nog toe gewezen werd, en die toch in het oog springt van ieder, die de Vorstenlandsche agrarische toestanden wezenlijk kent!

¹ S. VAN DEVENTER, Bijdragen Landelijk Stelsel op Java, II, 1866, p. 359.

Veel woorden tot bewijs zijn niet noodig. Het is voldoende uit de zoogenaamde «Zakelijke Extracten» — extracten uit de Memorie van Bestuurs-overgave door VAN DEN BOSCH aan BAUD, d.d. Buitenzorg 24 Jan. 1834 —, gelijk zij opgenomen werden in Ind. Stbl. 1834, n° 22 als Bijlage A, en waardoor het «Stelsel van Kultures» (zooals boven dit Staatsblad als titel geschreven staat) rechtskracht kreeg over geheel Java, die zinsneden aan te halen, welke in dat Staatsblad *cursief gedrukt zijn*, en welke dus óók door de toenmalige Indische Regeering geacht werden te behelzen het kort begrip, den grondslag, het beginsel van dat nieuwe Cultuurstelsel.

Die zinsneden zijn de volgende:

«Uit dien hoofde werd als beginsel aangenomen, dat eene dessa welke het $\frac{1}{3}$ van derzelver rijstvelden afzonderde voor de teelt van een gewas voor de markt van Europa geschikt, niet meer arbeid vorderende dan de rijst-kulture, van het betalen der landrente zou zijn verschoond.

Dat die dessa bovendien zou genieten de meerdere voordeelen, die het product bij taxatie blijken zou te zullen opleveren, dan het bedrag der verschuldigde landrenten; en

Dat de misgewassen loopen zouden voor rekening van het Gouvernement, voor zoo ver, namelijk, deselve niet aan gebrek aan ijver en arbeidzaamheid van de zijde des Javaans, waren toeteschrijven.» (l. c. p. 56—57).

De tweede alinea is kostelijk; «onbetaalbaar» van Gouvernementeelen humor. Welk een geluk voor de Javanen, die, wel is waar eenigszins gedwongen, producten zouden telen voor de Europeesche markt, doch daarvan zelve «de «meerdere voordeelen . . . bij taxatie» zouden «genieten».

Onnoodig te zeggen, dat nergens ooit zulk een taxatie op Java heeft plaats gehad, en dat dus «de meerdere voordeelen» uitsluitend genoten zijn door de Regeerings-kassen! Voor wie hieraan twijfelen mocht, zij de herlezing aanbevolen van de considerans, waarmede het genoemde Indische Staatsblad werd ingeleid.¹

¹ „(N°. 22.)

Stelsel van kultures.

Besluit van den Gouverneur Generaal ad interim van Nederlandsch Indië, van den 28sten Maart 1834 no. 1.

Overwegende dat de inrigtingen, door Zijne Excellentie den Kommissaris Generaal van den Bosch, gedurende deszelfs vierjarig verblijf in deze gewesten,

Maar in de nu volgende zinsnede, het beginsel van het Cultuurstelsel vaststellend voor de praktijk, wordt dan ook van taxatie niet meer gerept, doch onderstaand voorschrift, wederom met Gouvernementeel *cursiveering*, gegeven:

«In het vervolg zal men, inzonderheid dáár, waar dit stelsel van kultuur nog moeilijkheden ondervindt, zich streng moeten houden aan het beginsel, *dat de bearbeiding van $\frac{1}{5}$ der gronden met gewassen voor de markt van Europa geschikt, den Javaan vrij kent van de verschuldigde land-rente, en dat de planter aan zijne verpligting voldaan heeft, wanneer hij het gewas tot rijpheid heeft gebracht*; moettende de oogst daarvan, benevens de verdere bewerking, volgens de aangegevene wijze, of door andere geschikte middelen, worden verkregen.» (l. c. p. 58).

Dus: VAN DEN BOSCH nam beschikking over $\frac{1}{5}$ van den grond, ter inning van landrente; en 't kosteloos bewerken van $\frac{1}{5}$ van den grond met producten voor de Europeesche markt, mits «niet meer arbeid vorderende dan de rijst-kulture», aequivaleerde met het « $\frac{1}{5}$ van den oogst», hetgeen — volgens VAN DEN BOSCH altijd; verg. hiervóór blz. 337 — den

tot stand gebragt, en bekend onder de benaming van het *stelsel van kultures*, het drieledig doel hebben: *eerstelijk*, om deze bezittingen in staat te stellen, tot het kwijten van derzelve geldelijke verpligtingen en schulden aan het moederland, — *ten tweede*, om aan den nationalen handel en scheepvaart een nieuw voedsel en leven te verschaffen, — en, *ten derde*, om de grootere hoeveelheid handels-producten, tot de voormelde einden gevorderd, te verkrijgen, op de voor het Gouvernement meest zekere en minst kostbare, en op de voor den Inlander minst bezwarende, en met de aloude instellingen (*adat*) meest overeenkomende wijze, met in acht neming tevens van het onmisbaar vereischte, om aan de industrie en de kapitalen, tot het bewerken der grondstoffen gevorderd, bemoedigende nitzigten te verzekeren;

Dat dit stelsel reeds, enz."

Het Cultuurstelsel beoogde dus: 1°. Kwijting eener — tot eene hoofdsom van 37 millioen gulden toenmaals feitelijk bestaande — schuld van Indië aan het Moederland; 2°. Omvangrijker Handel en Scheepvaart, nl. nationale, d. i. Nederlandsche; 3°. Meerdere Handelsproducten, „op de voor den Inlander minst bezwarende wijze” verkregen! De door VAN DEN BOSCH in bovenstaande 2° alinea genoemde en beloofde „taxatie” ten bate der Javanen, is blijkbaar voortdurend daarom achterwege gebleven, omdat men allengs ontdekte, dat die Javanen eene Onbegrensde Schuld aan het Moederland hadden, ondanks de Baten die allengs uit het Cultuurstelsel naar Nederland bleven vloeien, en die reeds ruim 39 millioen gulden hadden bedragen aan het einde van 1836!! Verg. voor dit laatste cijfer Mr. N. P. VAN DEN BERG's „Debet of Credit?”, Batavia 1885, p. 59.

Javaanschen Souverein, dus ook aan het Nederlandsche Gouvernement toekwam.

Zeg $\frac{2}{3}$ in plaats van $\frac{1}{3}$, en..... men heeft ten volle het Vorstenlandsche Glebagan-stelsel!

Want, na aftrek der ambtsvelden voor de dorpschoufden, $\frac{1}{3}$ van den grond, die in de Vorstenlanden *vrij is*, blijft $\frac{4}{5}$ van den desa-grond over, waarvan *de helft* van den oogst aan den Souverein, *de andere helft* aan den kleinen man toekomt.

De verdeeling van den oogst is dus: $\frac{2}{3}$ aan den Vorst, $\frac{2}{3}$ aan den kleinen man-landbouwer, $\frac{1}{3}$ aan de bekël's (als bezoldiging voor hun ambt). Doch dit zet de Europeesche landhuurder in de Vorstenlanden om in dezelfde verdeeling van grondgebruik, zooals boven bleek. Hier dus neemt men beschikking over $\frac{2}{3}$ van den oogst, ter inning van landrente; en aequivaleert dat kosteloos bewerken van $\frac{2}{3}$ van den grond met producten voor de Europeesche markt (mits niet meer arbeid vorderend dan de rijstcultuur), met het $\frac{2}{3}$ van den oogst, waarop de Europ. landhuurder over het gansche desa-gebied krachtens Vorstenlandsch agrarisch recht aanspraak heeft.

En de eenige reden dan ook, dat VAN DEN BOSCH zijn Eén-Vijfde-Stelsel uitdacht, en dit met de reeds hiervóór blz. 336-337 aangehaalde drogredenen als «aloude volks-instellingen» beproefde te beschrijven, was: dat hij het harde Vorstenlandsche Twee-Vijfde-Stelsel voor zijn Gouvernements-cultures niet aandurfde!

Want zijn «Eindbeschouwing» in het meergenoemde Indisch Staatsblad 1834, n° 22 eindigde reeds, *bij zulk Eén-Vijfde-Stelsel zelfs*, aldus:

«Ook de te groote ijver van eenigen, moet worden bewaakt, voor zoo verre die namelijk, de strekking heeft, om van den Javaan meer te vorderen dan hij gaarne [sic!] verrigt. Het veld is ruim genoeg om geene overdrijving te behoeven, en het productief vermogen van Java zal het best door eene gematigde handelwijze verzekerd worden.»

VAN DEN BOSCH wist dus maar al te goed, dat *zelfs* zijn Eén-Vijfde-Stelsel eene Scherpe Resolutie was, — omdat het van Gouvernements-wege gedreven werd, en er niemand dus kon zijn, die dat Gouvernement breidelde in de uitvoering.

Het Cultuurstelsel van Van den Bosch, zooals dat in

oorsprong alleen bedoeld was voor de Suiker- en Indigo-cultures, en daartoe dan ook in het genoemde Ind. Stbl. 1834, n° 22 op Java werd voorgeschreven, is alzoo het Vorstenlandsche Glebagan-stelsel, door 2 gedeeld; tot 50 % namelijk verzwakt in theorie, maar in de praktijk minstens even zooveel verzaard, omdat de druk uitging van eene aan niemand verantwoordelijke Oppermacht.

De Gouvernements-cultures, die *niet* in de vlakten gedreven konden worden (dus géén suiker, indigo, of tabak; waarbij tevens verwisseling van bouwgrond noodig was), maar welke, zooals met name de Koffie-cultuur -- een zekeren tijd ook de Thee-cultuur -- hooge en onverwisselde gronden noodig hadden, zijn altijd op een andere basis gedreven; vallen eigenlijk buiten het systeem van het Cultuurstelsel van VAN DEN BOSCH. Zij gelijken sterk, maar niet in allen deele, op het Vorstenlandsche Běngkok-stelsel; hetgeen immers ook alleen bij hoogte-cultures met vaste tuinen in praktijk is. Het principieele verschil tusschen beide is, dat bij de Gouvernements-koffiecultuur de inlander de beschikking krijgt over het produkt-zelve -- al is hij dan sinds 1 Jan. 1833 steeds verplicht gebleven den geheelen oogst weer tegen vastgestelden prijs te verkoopen aan het Gouvernement, waarbij het «wettige» aandeel van het Gouvernement dubbel en dwars in disconto is gebracht --, terwijl bij het Vorstenlandsche Běngkok-stelsel de Landhuurder alle koffie voor zich behoudt, maar den arbeider zijner tuinen geheel vrijstelt van lasten op zijn eigen «kostgrond» (om dit duidelijke Surinaamsche woord te gebruiken); vrijstelt dus van allen cijns, voor den grond dien de inlander tot eigen voeding bebouwt.

VAN DEN BOSCH vond dan ook de Staats-koffiecultuur aanwezig in 1830; terwijl hij de andere Staatscultures in het leven heeft geroepen. Hij heeft alleen de koffie-schroef wat meer aangezet; 1°. door «alle koffij op Java geteeld, en aan het betalen van landrente onderworpen» -- d.w.z.: àlle koffie, door inlanders in de Gouvernements-residentie gekweekt -- te verplichten tot levering aan het Gouvernement «tegen marktprijs» (Ind. Stbl. 1833 n° 7, art. 1); ¹ en 2°. door, bij de berekening

¹ Het Staats-koffiemonopolie was reeds eerder bij Ind. Stbl. 1832, n°. 35, afgekondigd „onder de nadere goedkeuring des Konings”, als „te beginnen met het jaar 1833”.

van dien marktprijs, na aftrek van « $\frac{2}{3}$ [*sic*] voor de verschuldigde landrente» — gelijk alreeds bij Ind. Stbl. 1823, n° 51 was vastgesteld — f 3 per pikoel méér af te rekenen van den aan de inlanders te betalen prijs, wegens «de kosten van transport» (*art. 6*); het Gouvernement wenschte voortaan dus de koffie ook vrachtfrij in zijne pakhuizen te ontvangen!

Langs een achterdeur kwam hij aldus terug tot het feit: de helft van het produkt aan den Staat; m. a. w. tot het zuiver-Vorstenlandsche agrarische recht... dat hij bij de vlakte-cultures zóózeer als onjuist had gewraakt! Bij de Koffiecultuur toch gold sinds 1833: marktprijs f 25.— (koper) per pikoel; af « $\frac{2}{3}$ voor verschuldigde landrenten», plus f 3.— voor transport; de inlander ontving dus f 12.— van de f 25.—; d. i. iets minder nog dan de helft van het product. Bij de Suiker- en Indigo-cultuur daarentegen gold (in naam ten minste) dat de inlander slechts één vijfde van zijn oogst als «verschuldigde schatting» aan den Souverein behoefde af te geven; dan weer omgezet in het één vijfde van zijn grond.

Men ziet hieruit, dat het Cultuurstelsel van VAN DEN BOSCH in beide richtingen — bij de vlakte-cultures, waarvoor het nieuw was; en bij de berg-cultures, vooral de koffie, waarvoor het een reeds lang bestaanden toestand verscherpte — uitsluitend een opportuniteits-politiek is geweest, een methode om Geld te winnen voor den Nederlandschen Staat; maar dat de agrarische rechtsgronden voor beide fictief waren, uitgedacht enkel ter wille van dat Geld.

Ook hierin hadden de Commissarissen-Generaal den weg des oprechten bewandeld. Evenals zij voor hun Landrente het door RAFFLES aan het oude Javaansche agrarische recht ontleende beginsel hadden overgenomen, evenzoo hadden zij ditzelfde beginsel óók vastgesteld voor de Koffie-cultuur, door in hun Ind. Stbl. 1817, n° 55, de Staatskoffiegronden te «verhuren» aan de Javanen; voor de bepaling der «huur of pacht» die gronden te onderscheiden in 3 categorieën van vruchtbaarheid; en, al naar gelang, nu $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, of $\frac{1}{3}$ te eischen «van het gewas». Zooals men ziet, het volledige Vorstenlandsche Halfbouw- of Driedeel-stelsel; met een Twee-Vijfde-Stelsel als tusschen-vorm vermeerderd. Over het verdere gedeelte van den koffie-oogst behield de inlander de vrije beschikking.

Enkel om praktische redenen — de onderscheiding der koffie-

tuinen in 3 categorieën was blijkbaar lastig uit te voeren — had daarop G. G. VAN DER CAPELEN bij het bovengenoemd Ind. Stbl. 1823, n° 51 slechts één stelsel, het Twee-Vijfde-stelsel behouden, door te bepalen dat de «huur of belasting aan het Gouvernement» zou bedragen «*twee vijfde gedeelte van het berekende gewas*». Over het verdere $\frac{3}{5}$ gedeelte van den koffie-oogst behield de inlander (eveneens) de vrije beschikking.

Maar VAN DEN BOSCH trok in 1833 die vrije beschikking in, vestigde het Staatsmonopolie op de basis van dat Twee-Vijfde-stelsel *plus* franco-thuisbezorging, en spoorde de inlanders tevens krachtiglijk aan méér te planten in kosteloozen arbeid.

Op agrarisch gebied heeft overigens de gedwongen Koffiecultuur geen wijziging gebracht in desa-toestanden, zooals de Suikercultuur wél. Dit lag enkel daaraan, dat de koffie aangekweekt wordt op woeste en hooge gronden, op Staatsdomein in den strengsten zin; terwijl de suiker geplant moest worden op reeds door de Javanen in cultuur gebrachte velden in de vlakke, en in wisselbouw. Bij het eerste had men vrij en eigen terrein; bij het laatste moest men beslag leggen op andermans bouwvelden.

Zoo is de Suikercultuur — als laatste standhoudster der agrarische schepping van VAN DEN BOSCH — bij Ind. Stbl. 1870, n° 117 (de befaamde «Suikerwet» van Minister DE WAAL), kunnen opgeheven worden na den aanplant van 1890, door een allergelukkigst gevonden trapsgewijze vermindering, telkens met $\frac{1}{13}$'s jaars ¹; terwijl de Gouvernements-koffiecultuur nog voortbestaat ², onder wat milder bepalingen. De gedwongen Indigocultuur was reeds met 1 Jan. 1865 opgeruimd; de Tabakscultuur in 1866; de Theecultuur in 1865.

Aan de *Gouvernements-Koffiecultuur* ligt nog steeds ² het denkbeeld te gronde, dat $\frac{2}{5}$ van den «marktprijs» — al is deze dan ook

¹ In Ind. Stbl. 1871, n°. 213 — uitvoering gevende aan de genoemde Suikerwet van 1870 — werd, zooals men weet, in art. 1 noot 1 de *zonderlinge rekenfout* gemaakt, $\frac{1}{12}$ als jaarlijksche vermindering voor te schrijven, in plaats van $\frac{1}{13}$. Immers dan zou, waar men in 1879 moest beginnen met verminderen, voor den aanplant van 1890 — welke, volgens de Suikerwet, de laatste moest wezen met nog gedeeltelijken gedwongen afstand van grond — $\frac{1}{12}$ of alles reeds in mindering zijn gebracht; m. a. w. in 1890 ware er nul % grond nog in gedwongen afstand overgebleven voor aanplant. Deze merkwaardige Secretarie-fout werd bij Ind. Stbl. 1872, n°. 24, sub A, 1°, verbeterd.

² Verg. echter noot 2 op blz. 348 hiervóór: *afgeschaft in 1915. (Noot van 1918).*

vrijwel fictief — als «landrente» toekomt aan het Gouvernement, $\frac{3}{5}$ blijft aan den inlander. Die standaard-marktprijs is ongeveer f 25.—, waarvan sinds Ind. Stbl. 1889, n° 22, aan den inlander thans toekomt f 15.—. Langzamerhand is de bate voor den Javaan dus iets gerezen; VAN DEN BOSCH stond in 1833 toe f 12.— (koper), d.i. f 10.— (zilver); bij Ind. Stbl. 1873, n°. 273 werd dit pas verhoogd tot f 14.—

Maar het beste bewijs, dat dit $\frac{2}{5}$ van den oogst het aandeel is van den Souverein, blijkt hieruit, dat in de Vorstenlanden dit $\frac{2}{5}$ door het Gouvernement gelaten wordt aan den Soesoehoenan van Solo en den Sultan van Jogja, als wordende immers de koffie daàr geteeld op *hunne* Vorsten-gronden. Aldus bepaalde genoemd Ind. Stbl. 1873, n° 273: dat de inlander in de Vorstenlanden, evenals in de Gouvernements-landen, f 14.— per pikoel zou ontvangen voor zijn «aanbreng» van koffie, en de Vorst f 11.— per pikoel «als belasting», hem toekomende; terwijl de beide «onafhankelijke Prinsen» aldaar, de «hoofden van het Mangkoe Negarasche en van het Pakoe Alamsche huis, die zelf het product leveren, voor aanbreng en belasting» f 25.— zouden krijgen. De «zoete winst» boven deze f 25.— per pikoel Vorstenlandsche koffie vloeide dan echter aan het Gouvernement toe; evenals alles, wat dit meer maakte dan f 14.— (sinds 1889: f 15.—)¹ voor elken pikoel koffie in de Gouvernements-landen van de inlanders opgekocht, ook Regeeringsbate bleef.

Feitelijk dus huldigt de Gouvernements-koffiecultuur nog steeds het beginsel, dat het produkt van de op hoog gezag in gedwongen en kosteloozen arbeid op gereserveerde Staats-domeinen door inlanders aangelegde tuinen, verdeeld wordt volgens de *ratio*: $\frac{2}{5}$ voor den Lande, en $\frac{3}{5}$ voor den Inlander als kweeker; onder voorwaarde, dat die Inlander zijn $\frac{3}{5}$ weer volgens het systeem van monopolie verkoopen zou aan den Lande naar vastgestelden prijs.

Agrarisch is hierin het Vorstenlandsche systeem derhalve gehandhaafd; al krijgt de Staat, door het artikel

¹ Bij Ind. Stbl. 1889, n°. 57 werden ook voor de Vorstenlanden de prijzen iets verhoogd, die het Gouvernement aan den Soenan en Sultan „als belasting” voortaan zou uitkeeren, nl. tot f 11.66 per pikoel; en voor de beide onafhankelijke Prinsen aldaar, kwam de prijs „voor aanbreng en belasting” op f 26.66 (nl. f 15.— + 11.66) per pikoel.

koffie dan weer met monopolie te beleggen, ten slotte toch het leeuwendeel!

Een brokstuk oud-Javaansch agrarisch recht alzoo, in de Gouvernements-landen tot in de twintigste eeuw levend gebleven door de voorschriften van Commissarissen-Generaal en G. G. VAN DER CAPELLEN; en door VAN DEN BOSCH, in strijd met zijn eigen Eén-Vijfde-Stelsel, nader gereglementeerd niet alleen, maar vervormd ten méérderen bate van den Souverein.¹

VIII. De agrarische eigendom.

Algemeen wordt deze beschouwd als een geheel nieuw rechts-instituut, ingevoerd door de Agrarische Wet van 9 April 1870; Ind. Stbl. 1870, n° 55. Niet geheel ten rechte. Het was slechts de nadere vaststelling door Europeesche codificatie, van wat op Java-zelf, wil men als gebruik, wil men als misbruik, reeds sinds lang óók voor grooter gróndbezit bekend was onder den Javaanschen naam *poesaka*, d. i. «erf-eigen goed»; een woord, algemeen gebruikt, allereerst voor roerend, maar dan óók voor onroerend goed, dat, van vader op vader geórfven, niet alleen eene wijding heeft gekregen als «bezit sinds oudsher», maar ten nauwste verbonden wordt geacht aan een bepaalden persoon; door hem en zijne omgeving als «eigen-dom» wordt opgevat.

Zoo kwam het vooral voor in Bantam, bij gronden weleer als apanages uitgegeven aan familieleden van een Sultan, en dan, in den aanvang krachtens nader gunstbetoon, min of meer erfelijk geworden in dien tak; zoo kwam het ook voor in Kêdoe, bij gronden, weleer voor bijzondere bewezen diensten, aan dezen of genen ambtenaar door den Vorst gegeven, en dan, in den aanvang alweder krachtens gunstbetoon, in 't bezit

¹ Het voordeel voor den Inlander, waarop VAN DEN BOSCH bij de invoering van zijn monopolie sterk den nadruk legde, nl. dat hem nu wezenlijk een vaste prijs voor zijn koffie zou betaald worden van Gouvernementswege, en dat hij dus niet meer de speelbal behoefde te zijn van „eene klasse van opkoopters . . . , meestal Chineezzen en Arabieren” (Ind. Stbl. 1834, n°. 22, p. 50), die hem de hem verblijvende koffie door voorschotten, woeker, enz. ver beneden den marktprijs wisten afhandig te maken — is enkel schijn. Wie verlet thans den inlander, om desgelijks voorschot te nemen op wat hij later van het Gouvernement in betaling zal ontvangen? Woeker vindt overal zijn weg op Java. „Ziedaar nu het resultaat van afgetrokken bespiegelingen”, kan men VAN DEN BOSCH met zijn eigen woorden van 1834 (l. c. p. 51) dan ook antwoorden!

gelaten van diens zoon, diens kleinzoon, enz. Het zoo door en door menschelijke begrip van verjaarrecht liet ook hier zijn invloed gelden; en het was dan ook geen wonder dat een inlander, in wiens familie een zelfde stuk grond sinds tal van jaren ongestoord verbleven was, het als een soort onrecht voelde, zoodra men hem dat dierbaar geworden stuk op 's Vorsten bevel ging afnemen.

Toch bleef zulk Javaansch *poesaka*-bezit voortdurend precair. Wezenlijk recht op behoud kon men niet doen gelden, zoodra de Vorst kwam terugeischen. Het was reeds mooi, dat in Bantam dan eene vergoeding werd gegeven; ¹ als erkenning dus blijkbaar van zulke aanspraken van verjaring.

Een reeds aanwezig, maar nog niet in vaste vormen neergelegd Javaansch rechtsbegrip, werd alzoo geconsolideerd, en tevens voor geheel Java bij erfelijk-individueel bezit toepasselijk verklaard, door Ind. Stbl. 1870, n° 55, *alin. 4*, hiervóór (blz. 344) reeds volledig aangehaald.

De voornaamste beperking aan dezen eigendom daar gesteld, en nader uitgedrukt in Ind. Stbl. 1872, n° 117 — dat de «Algemeene Verordening» vormt, door bedoelde alinea der Agrarische Wet van 1870 voorgeschreven —, is deze (*art. 19, alin. 1*):

«De ingevolge dit besluit in eigendom verkregen grond mag voor 's hands op straffe van nietigheid der handeling, niet worden vervreemd aan niet-inlanders. Geen ander zakelijk regt mag daarop worden verleend dan dat van hypotheek.»

Een zéér ingrijpende, maar — gegeven het karakter van den Javaan, dat juist als *karakter-swakte* te omschrijven ware — een hoogst heilzame beperking dus, waardoor verhinderd wordt dat de inlander den grond die hem moet blijven voeden, voor oogenblikkelijk gewin en dadelijk-voorbijgaand genot verkwanzelen kan aan «Vreemde Ooster- en Westerlingen», Chineezers, Arabieren, Europeanen «of daarmede gelijk gestelden»; die anders heer konden worden over allen grond, met de inlanders als «opgezeten».

¹ Eindresumé, dl. II (1880), p. 3 over *sawah poesaka* in Bantam: „Niet-tegenstaande dat erfelijke bleef echter het recht der concessionarissen precair, het mocht niet worden vervreemd en kon zelfs naar willekeur worden teruggenomen, zij het dan ook met geëvenredigde vergoeding.”

Vandaar, wegens deze aanzienlijke beperking, onze term «agrarische eigendom» tot aanduiding van dit Javaansche *poesaka*-instituut, zooals dit ook vóór 1870 bestond; want evenzeer voor vroegeren *poesaka*-grond gold in Bantam als regel: «het mocht niet worden vervreemd». Gelukkig is wel niet te vreezen, dat het Nederlandsche Gouvernement zijn wijzen maatregel van 1872 «voor 's hands» zal laten varen!

Evenmin echter als van een algemeenen toeloop tot *conversie* gebleken is sinds 1885 (zie hiervóór blz. 350—351), is van groote neiging bij de inlanders gebleken, om op hun erfelijk-individueel bezit, hun *jasa*, den agrarischen eigendom, den *poesaka*-titel te verkrijgen. De vele formaliteiten die Ind. Stbl. 1872, n° 117, en volgende wijzigingen dezer regeling, noodzakelijk moesten voorschrijven en behouden, schrikken den inlander af; hij voelt zich veilig met zijn *jasa*-recht. Waartoe al die drukte, die *soesah*, tot verkrijging van een schriftelijk bewijs, dat hij zijn grond hoogstens verhypothekeren kan? Staat hem het middel van onderhandsche verpanding dan niet veel gemakkelijker ten dienste?

Men dan dan ook gerust zeggen, dat de inlander alléén van zijn recht tot verwerving van agrarischen eigendom gebruik maakt, indien hij verkrijgen wil wat datzelfde Ind. Stbl. 1872, n° 117, in hetzelfde *art. 19*, doch nu in *alin. 3*, bij wijze van uitzondering hem toestaat:

«De Gouverneur-Generaal is bevoegd op het bepaalde bij de 1ste alinea uitzonderingen toetestaan voor stukken grond, bestemd en gevorderd voor inrigtingen van nijverheid of landbouw van geene grootere uitgestrektheid dan tien bouws, voor uitbreiding van bestaande zamenwoningen van Europeanen of vreemde Oosterlingen, of voor andere gewigtige doeleinden.»

Voor al sedert het Ind. Stbl. 1885, n° 102 de *conversie* van communaal in erfelijk-individueel bezit heeft gereglementeerd, en dit laatste dan weer in agrarischen eigendom kan worden omgezet volgens Stbl. 1872, n° 117, kan men dus zeggen: dat in de praktijk de agrarische eigendom enkel een middel is gebleken om de nederzetting van niet-inlanders op Java en Madoera mogelijk te maken, op grondstukken van hoogstens 10 bouw of ca. 7 H.A., ten behoeve van nijverheid of landbouw of woonsteê-uitbreiding.

IX. *Erfpachtsperceelen.*

Slechts even behoeft hierop de aandacht gevestigd te worden; omdat toch het uitgeven van erfpachts-perceelen iets geheel nieuws was op agrarisch gebied voor Java en Madoera; een *novum* in de wetgeving.

Zooals men weet, werd dit nieuwe instituut ingesteld door dezelfde Agrarische Wet van 9 April 1870, Ind. Stbl. 1870, n° 55, welke den agrarischen eigendom vaststelde. Immers *alin. 1* dier Wet schreef voor:

«Volgens regels, bij algemeene verordening te stellen, worden gronden afgestaan in erfpacht voor niet langer dan vijf-en-zeventig jaren.»

De hier bedoelde Algemeene Verordening verscheen spoedig daarop, in het zoogenaamd Agrarisch Besluit, Ind. Stbl. 1870, n° 118, het Tweede Hoofdstuk.

Daar deze erfpachts-perceelen enkel gevestigd mogen zijn op de zgn. «woeste gronden», zij het dan tot eene uitgebreidheid van 500 bouw (ca. 355 H. A.), en verleend mogen worden aan Nederlanders, voorts alle ingezetenen van Nederland en Ned.-Indië, alsmede vennootschappen in beide gevestigd, zoo heeft deze uitgifte in erfpacht, zeker, een grooten en zéér heilzamen economischen invloed uitgeoefend op Java, door ontginning en vruchtbaarmaking immers van tallooze streken die te voren slechts bosch-wildernis waren, — maar wijzigingen in den agrarischen rechtstoestand hebben zij verder *niet* gebracht.

De Staat had enkel ten bate van allen beschikt over zijne onbetwiste Domeingronden.

X. *De landrente-regeling in de Preanger.*

Ook hierop moet, als een bijzonder agrarisch verschijnsel, nog even gewezen worden. Tot en met Mei 1871 was dit bergland toch in een ouderwetschen rechtstoestand gebleven, geregeerd door zijne Regenten, zònder inmenging van het Europeesch bestuur. Dezelfde Commissarissen-Generaal, die voor alle andere Gouvernements-landen den van RAFFLES overgenomen Vorstenlandschen landrente-standaard hadden ingesteld, stipuleerden bij Ind. Stbl. 1817, n° 43 «omtrent de behandeling van den Inlander, in de Crawanger, Preanger en bijgelegene distrikten»:

«*Ten eerste.* Dat op geen der landerijen waar ook gelegen, meer dan twintig ten honderd van de padij-inzaam, van de inlanders op dezelve wonende, zal mogen worden ingevorderd, noch door hen betaald, blijvende enz.»

M.a.w.: bij wijze van uitzondering, werd voor de Preanger, en voor Krawang — in welk laatste gewest het meeste landbezit trouwens in particuliere handen was — het Eén-Vijfde-Stelsel afgekondigd, reeds in 1817! Aan de residentie Krawang werd in volgende jaren voortdurend gewijzigd en veranderd, tot zij zelfs in 1826 werd opgeheven als afzonderlijk gewest, en, samen met Buitenzorg, bij de residentie Batavia gevoegd. Zoo bleef de Preanger als uitzonderings-gewest over, tot VAN DEN BOSCH, bij de invoering van zijn koffie-monopolie in 1833, begreep, dat daarbij geen streek voordeelijker kon wezen dan deze zelfde Preanger. Het was dus zaak, aan den inwendigen toestand zoo min mogelijk te wijzigen, de Regenten zooveel mogelijk te interesseeren bij koffie-aanplant en koffie-oogst, en de bevolking geen landrente in geld, maar landrente in arbeid te doen opbrengen.

De hééle Preanger kon aldus worden één model-Gouvernements-koffie-onderneming.

Alzoo gebeurde. Nergens heeft de sinds 1833 gemonopoliseerde Koffiecultuur zóó gebloeid als in de Preanger. De kleine luyden waren er de opgezetenen en *koeli's*; de Regenten zoo te zeggen de Administrateurs. Alles, van hoog tot laag, leefde er van de «koffij-inzaam». Tot vóór 1 Juni 1871 gold er wat DE WAAL in 1866 over dit gewest schreef: «dat het volk aan het goevernement rechtstreeks, behoudens een paar onbeduidende uitzonderingen, geen belasting opbrengt dan in arbeid. Het Preanger koffiesysteem, op de keper beschouwd, vertoont niets anders. Niet het produkt wordt als belasting gevorderd, maar de verplichte persoonlijke diensten worden benut om koffie te doen planten ter plaatse door het goevernement goedgekeurd.» ¹

¹ E. DE WAAL, „Aanteekeningen over koloniale onderwerpen”, VIII, 's Gravenhage 1866, p. 360. — De geheele paragraaf aldaar, den „Bijzondere[n] toestand der Preanger regentschappen” beschrijvend (p. 359—371), is hoogst interessant, te meer daar juist DE WAAL als Minister een einde maakte (met den later weer teruggenomen datum van 1 Jan. 1871) aan dit oude Preanger-stelsel.

Zooals men weet, kwam hij toen zelfs, wegens te haastige invoering der nieuwe regelingen, in conflict met de voorbijgegane 1^e Kamer, en trad af.

Toen bij Ind. Stbl. 1870, n° 121—124, juncto Ind. Stbl. 1871, n° 45, ook in de Preanger het gewone Europeesche bestuur werd ingevoerd, ingaande 1 Juni 1871, bleef toch ten opzichte van de heffing der landrente dit gewest in een bijzonderen toestand. In Ind. Stbl. 1872, n° 66, hetwelk de landrente voor Java en Madoera regelde, werden bij den aanhef dadelijk uitgezonderd de Preanger-Regentschappen, en beide Vorstenlanden.

Bij Ind. Stbl. 1872, n° 2196 werd toen ook de landrente ingevoerd in de Preanger, doch op bijzonderen voet. Immers, wèl werd ook hier het Eén-Vijfde-Stelsel gehandhaafd, gelijk voor het overig Java gold, — en dat trouwens, zooals boven bleek, juist voor de Preanger niets nieuws was, doch er reeds sinds 1817 wettelijk vast stond —, ook dezelfde 10 klassen ingevoerd, maar er werden *twee ingrijpende nieuwigheden* aan toegevoegd; want *art. 3*, nà vaststelling van denzelfden standaard als voor verder Gouvernementeel Java en Madoera te voren was aangenomen, laat daarop volgen:

«Voorshands wordt daarvan slechts $\frac{3}{4}$ ingevorderd», wat dan nader door voorbeelden opgehelderd wordt voor de 10 klassen. En *art. 5* stipuleerde:

«Uiterlijk binnen één maand na de vaststelling van den legger [der landrente].... wordt aan elken landrenteplichtige een door den Kontroleur gearapheerd aanslagbiljet uitgereikt.»

Dus: 1°. voorloopig zou van het $\frac{1}{5}$ van den oogst, die de landrente uitmaakte, $\frac{1}{4}$ *niet geheven* worden; of, met duidelijker en minder politieke woorden: $\frac{1}{20}$ van den oogst liet het Gouvernement in de Preanger liever over aan de Mohammedaansche geestelijkheid, als *sakât*¹; en 2°. de

¹ Voor de *sakât*, als een voor den waren Islamiet uit geloofsdrang en gerechtigheid noodzakelijke „liefdegave” aan anderen, zie vooral de heldere uiteenzettingen van [Prof.] Dr. SNOUCK HURGRONJE in Bijdragen Kon. Inst., 4° Reeks, VI, 1882, p. 365—388. —

(Voor de zéér curieuze oud-Middenjavaansche en nu nog Vorstenlandsche rekenarij met gronden, dat n.l. 25 balhoe *niet* was = $6\frac{1}{4}$ djoeng, maar = 6 djoeng bij den Hoofdgeld-, d. w. z. bij den Landrente-aanslag, zie mijn *art. „Vorstenlanden”*, Encycl. v. N. I. IV (1905), p. 621a; en het daar genit vermoeden, dat in dezen stilzwijgenden aftrek van $\frac{1}{25}$, een *djakat* verborgen ligt.

Het stilzwijgend niet-mederekenen van het $\frac{1}{25}$ hier, is overigens slechts een voortzetting van het Jav. niet mederekenen van het $\frac{1}{5}$ als *loenggoeh* van den Bèkèl in de djoeng-zelve; zie hiervoor blz. 336, noot 2, en Encycl. I. c. p. 617b. *Toevoeging van 1918.*)

aanslag der landrente, die overal elders in de Gouvernements-landen nog steeds desa's-gewijze plaats heeft (ook nà Ind. Stbl. 1872 n° 66), is voor de Preanger sinds Ind. Stbl. 1872, n° 2196 individueel voorgeschreven.

Komt hier ten duidelijkste uit dat het Ned. Gouvernement méér dan ergens anders op Java en Madoera, in de Preanger een «verzacht agrarisch stelsel» heeft toegepast van 1817 tot heden, het sterkste treedt dat aan het licht door de nieuwste Preanger-landrenteregeling, Ind. Stbl. 1896, n° 126.

Hier toch wordt, ter bepaling van den aanslag, éérst 10 pikoel droge padi per bouw *afgetrokken* als *vrij*, en dan van de overblijvende «belastbare opbrengst» nader aldus bepaald:

«Art. 8. (1). Het als belasting te betalen gedeelte van de belastbare opbrengst der sawahs zal bedragen minstens 8 en ten hoogste 20 percent.»

Hier heeft men zeker het allernodernste op Javaansch-agrarisch gebied! *Zelfs* het Eén-Vijfde-Stelsel wordt hier prijsgegeven, en, ten bate der kleine luyden, een admodiatie-stelsel aangenomen, dat zich beweegt tusschen 8% en 20% van de bruto-opbrengst der rijstlanden, nà aftrek van een fixum van 10 pikoel droge padi per bouw, welke geheel vrij blijft.

Het is zoo te zeggen het laatste woord, tot nog toe¹ op agrarisch gebied van eene «werkzame welwillendheid jegens den kleinen man», zooals DE WAAL eene dergelijke reeds in het tijdvak 1849—66 constateerde (l. c. p. 371).

Vatten wij alsnu de verschillende wijzigingen samen, die, gelijk in de voorafgaande Hoofdstukjes I—X meer omstandig bleek, het Nederlandsche Gouvernement sinds 1817 gebracht heeft in de ouderwetsch-Javaansche agrarische toestanden, zooals die tegenwoordig nog levende zijn in de Vorstenlanden, — dan vinden wij achtereenvolgens:

- 1°. Den ouden Javaanschen toestand, dat de Souverein rechtens absoluut Eigenaar is van allen grond, heeft de Ned. Regeering in de Gouvernements-landen fundamenteel veranderd;

¹ Bij Ind. Stbl. 1907, n° 277 is echter de Preanger-regeling van 1896 met eenige noodzakelijke wijzigingen toegepast op het overige Java en Madoera (behalve de Vorstenlanden en de Preanger-zelf). (*Noot van 1918*).

- dat recht feitelijk prijsgevend ten aanzien der bebouwde, en het enkel handhavende voor de woeste gronden.
- 2°. Krachtens dit in 1870 voor het eerst wettelijk uitgesproken nieuwe beginsel (Agrarische Wet van 9 April; Ind. Stbl. 1870, n° 55), heeft de in 1872 nieuw geregelde Landrente (Ind. Stbl. 1872, n° 66) haar wezen van landrente verloren; is zij evenmin geworden eene grondbelasting, rustende op den bodem; doch is zij geworden eene inkomsten-belasting, geheven van datgene wat bijna alle inlanders onmiddellijk voedt: den door hen bebouwd grond.
- 3°. In de nieuwste regeling op het stuk van «Landrente», de Preanger-regeling van Ind. Stbl. 1896, n° 126, komt dit totaal-veranderde karakter dier «Landrente» het duidelijkst uit. Hier hebben wij eene zuivere inkomsten-belasting voor Inlanders, zorgvuldig geadmodieerd naar agrarischen vermogenstoestand.

¹ De Heer F. A. LIEFRINCK, de vader der Preanger-regeling, aan wien in Sept. 1915 mijn Rapport ter beoordeeling was gegeven voor eventueele plaatsing in de Bijdragen (verg. het Voorbericht, blz. 308), noteerde in zijn advies dd. 24 Sept. dat het hier *sub 2°* en *3°* beweerde minder juist was. Nader verstrekte hij mij dd. 12 Jan. 1918 daarover de volgende Aanteekening (verg. blz. 309):

ad 2um: „Aannemende dat U als het wezen der Landrente (over welker karakter overigens veel te doen is geweest) beschouwt de heffing van een deel der opbrengst van den grond ten bate van den Souverein, dan kan niet gezegd worden dat de regeling van 1872 hiermede geheel in strijd is. Ook daarin toch komt het streven tot uiting bij de bepaling der hoegrootheid van het aan landrente te betalen bedrag rekening te houden met de opbrengst van den grond, alleen werd de berekening van het te vorderen aandeel wat gecompliceerder gemaakt dan waar oudtijds mede genoeg genomen werd, met de (toen niet bereikte) bedoeling de heffing billijker en gelijkmatiger te maken. Eene andere afwijking bestond daarin dat het aandeel van den Souverein nu in geld berekend werd, terwijl onder zuiver inlandsch bestuur ook met opbrengst in natura placht genoeg genomen te worden. Als inkomsten-belasting kon de Landrente der regeling van 1872 niet beschouwd worden, alleen reeds omdat onder de eerstgenoemde pleegt te worden verstaan eene heffing gelijkelijk van alle inkomsten onverschillig uit welke bron verkregen.”

ad 3um: „Aan de Preanger-regeling van 1896 ligt ten grondslag de gemiddelde opbrengst der bouwvelden berekend door de opmeting met behulp van deskundig personeel en het houden van proefsnitten. Verder is daarin getracht aan de billijkheid tegemoet te komen door een vast gedeelte der opbrengst van de heffing buiten te sluiten, ter gedeeltelijke compensatie van noodzakelijke productie-kosten, en van het overige een percentage te heffen dat zich regelt naar de welvarendheid der streek, doch steeds blijft beneden, en gewoonlijk verre beneden, het vroegere door den inlandschen Souverein gerequisiteerd aandeel. Aan het oorspronkelijke karakter der heffing wordt echter ook in deze regeling vastgehouden.” (Noot van 1918).

- 4°. Bij het al meer en meer prijsgeven van het strenge ouder-Javaansche agrarische recht, heeft de Ned. Regeering, reeds sinds 1819, de positie der desa-hoofden aanzienlijk verzwakt, die der verdere desa-bewoners evenzoo veel versterkt, door óók de ambtsvelden dier desa-hoofden belasting-plichtig te verklaren.
- 5°. Ook in tal van andere opzichten heeft de Ned. Regeering den toestand der kleine luyden gesterkt en verbeterd, hen hoedendē tegen willekeur of afpersing der hoofden. Zij nam in 1819 het reeds door RAFFLES verkondigde denkbeeld van erfelijk-individueel bezit, schoon aarzelend, over; sprak het daarop in 1870 duidelijk uit. Zij voegde toe den agrarischen eigendom in 1870, de conversie van communaal tot erfelijk-individueel bezit in 1885. De apanages der hoogere inlandsche hoofden schafte zij af in 1867. Terwijl zij bij al deze maatregelen aan het gezonde beginsel vasthield, om de grondrechten der inlanders zóó verre in te perken, dat zij niet in de dreigende verleiding kwamen hun gronden aan Vreemde Natiën te verkoopen; om niet aldus hen te laten vervallen van Scylla in Charybdis.
- 6°. Voor die gronden, waarop de Ned. Regeering in 1870 haar volle Domeinrechten uitdrukkelijk bleef handhaven (Agrarisch Besluit van 20 Juli; Ind. Stbl. 1870, n° 118), stelde zij het nieuwe instituut van erfpachtsrecht in, voor 75 jaren. Een maatregel, die van de hoogste heilzaamheid is gebleken, door het doen ontginnen van tallooze woeste gronden, tot meerdere welvaart van Inlanders en niet-Inlanders, beiden.
- 7°. Heeft aldus de Ned. Regeering, sinds het herstel van het Ned. gezag (1816), op Java en Madoera, voor zooveel de Gouvernements-landen aangaat, tal van maatregelen getroffen die den agrarischen rechtstoestand er belangrijk verbeterden, ten bate van den kleinen man, — van 1830 tot 1870 heeft zij een zware moreele schuld op zich geladen door een Cultuurstelsel in te voeren en te handhaven, dat, hoe schijnbaar-grootsch ook van opzet, en hoe zeldzaam-voordeelig ook als geldwinning, en op Java en in Nederland, ontwrichtend en ontzenuwend heeft gewerkt. Ontwrichtend toch op Java, door de Inlanders uit te buiten onder de leus dat men dat deed om hun bestwil; door willekeurig beslag te leggen op hunne gronden en hun arbeid
- DI. 74. 25

onder medewerking van hunne hoofden, die men door cultuur-procenten tot meerderen dwang aanvuurde; en door tegelijk diep daarbij in te grijpen in de agrarische toestanden der desa's, welke als eenig verweer immers daartegenover konden stellen eene min of meer periodieke verdeeling der dorpsgronden, om aldus den zwaren last der cultuurdiensten zoo gelijk mogelijk om te slaan.

Ontzenuwend in Nederland, door, onder den schijn van schulddelging eener goede 37 miljoen gulden, die Indië van het Moederland sinds 1826—27 geleend had, daar de praktijk te doen ontstaan: om sinds 1830 alles zich toe te eigenen wat dat Cultuurstelsel maar vermocht af te werpen aan Batige Sloten; eene praktijk, die een schande zal blijven voor het Nederlandsche volks-geweten; ¹ te meer, waar aan deze praktijk niet een eind is gekomen door oprechte erkenning en eerlijke verbetering dier geld-zucht, doch door onvoorziene voorvallen (Atjeh!), die de Batige Sloten deden verdwijnen. ²

Moet aan VAN DEN BOSCH, desondanks, hulde worden gebracht als man van kracht en ten-uitvoer-legger van een merkwaardig agrarisch systeem, aan Minister DE WAAL behoort dubbele hulde, dat hij ons in 1870 eindelijk verlost heeft van deze Gouvernements-exploitatie met al den onwaardigen aankele van dien. ³

¹ BUSKEN HUET oordeelde daarentegen in Dec. 1884 nog: waarom mocht het Ind. Gouvernement „de inlanders niet gebruiken, zooals een fabriekseigenaar zijn werkvolk?” Zie mijn biografietje van HUET (als Indische figuur) in Eneycl. v. N. I., 2de druk, II (1918), i. v. (*Noot van 1918*).

² Mr. VAN DEVENTER schreef hier in 1904 met potlood in het hs. bij:

„Ik vind dit oordeel over het Cultuurstelsel als zoodanig te streng. De hoofd-fout heeft m. i. niet gelegen in het stelsel en zelfs niet in zijn toepassing, maar in de omstandigheid dat de *baten*, met die toepassing verkregen, niet ten bate van Indië zijn aangewend.

Reeds R. FRUIN heeft in 1865 aangetoond en de historische noodzakelijkheid van een dergelijk stelsel voor Java's economische ontwikkeling en de misdaad die begaan werd om dit stelsel aan andere dan Java's belangen dienstbaar te maken. Zijn betoog (Gids, April 1865) is echter doodgezegen.”

³ Mr. VAN DEVENTER schreef hier in 1904 met potlood in het hs. bij:

„Bij die hulde mag echter allerminst vergeten worden FRANSSEN VAN DE PUTTE, die, ofschoon veel verder willende gaan (waarschijnlijk te ver!) feitelijk met zijn ontwerp-Cultuurwet den grond heeft gelegd voor DE WAAL's arbeid.”

In politiek-historischen zin moge dit juist zijn; in moreelen zin moeilijk. Voor den onpartijdigen beschouwer, die niet, zooals wijlen Mr. VAN DEVENTER, onder den persoonlijken invloed geraakte van den gewis krachtigen VAN DE

8°. Als overblijfsel van oudere Javaansche agrarische toestanden staat nog slechts overeind de Gouvernements-koffiecultuur, sinds 1833 door VAN DEN BOSCH gemonopoliseerd, sinds 1870, door de uitgifte van erfpachts-perceelen aan particuliere ondernemers, slechts nog geldend voor de «Streken gereserveerd voor de Gouvernements-koffiecultuur», d. z. dus: de reeds aanwezige Gouvernements-tuinen, alsmede de gronden voor nieuwen aanplant van Gouvernements-wege voorbehouden. De streken waar aldus dit oude agrarisch instituut nog voorkomt, liggen in (de tegenwoordige residenties) Preanger, Pëkalongan, Këdoe, Sëmarang, Madioen, Pasoeroean, en Bësoeki. ¹ Tal van andere diergelijke streken elders zijn van lieverlede losgelaten; ook is de inkoopsprijs der koffie van f 10.— sinds 1833, tot f 15.— sedert 1889 verhoogd.

De grondslag dezer gedwongen cultuur, zooals VAN DEN BOSCH dien voorgaf in 1833, alsof nl. de Staat slechts « $\frac{2}{5}$ voor de verschuldigde landrente» er van zou eischen *plus* franko-aflevering in de pakhuizen, is echter volkomen illusoir. De uitrekening van wat de Inlander voor dezen zijnen gedwongen cultuurdienst werkelijk in handen krijgt, lijkt treffend op een verhaal van MULTATULI over «de Hallemannetjes, d. z. b. f. w.»; dat wil zeggen: «*die zoo bijzonder fatsoenlijk waren*»!

9°. De eind-indruk dien men dus krijgt van een onderzoek der tegenwoordige agrarische rechtstoestanden in de Gouvernements-landen, is: gemengd. Veel goeds is er gedaan; veel kwaads ook, uit geldzucht, door de Ned. Regeering bedreven.

C.

De Përdikan-gronden en de Particuliere Landerijen.

Hoe zonderling de samenkoppeling dezer twee, zoo geheel overigens in hun aard uiteenlopende, soort gronden ook

PUTTE, blijft deze toch al te veel de man door MULTATULI terecht bedoeld met zijn *Virtus post nummos*; deze laatste van 1849—59 gewonnen op de suiker-fabriek Pandji (Bësoeki), onder hoogen druk op de bevolking. (*Noot van 1918*).

¹ Zie echter — thans, sinds de Wet van 8 Mei 1915, die art. 56 van het Regeerings-Reglement introk — noot 2 op blz. 348 hiervóór. Sinds 1 Jan. 1917 is dan ook de verplichte teelt en levering van koffie in de Preanger opgeheven; sedert 1 Jan. 1918 die in Pëkalongan, Këdoe en Sëmarang; de 3 overige residenties komen weldra aan de beurt. (*Noot van 1918*).

schijnen moge op het eerste gezicht, — zij is ten volle verantwoord, aangezien beider bestaan gelijkelijk berust op het oud-Javaansche agrarische recht: de Souverein is de absolute Eigenaar van allen grond.

Dàaraan toch ontleenen beide hun wording; en tevens, weliswaar *niet* de gelijkheid, maar toch de gelijkenis van de tegenwoordige agrarische rechtstoestanden op beide.

I. De Përdikan-gronden.

Over deze kan men zeer kort zijn.

Het feit, dat deze Jav. term met «vrije dorpen» terecht vertaald kan worden, duidt genoegzaam aan, over welke geringe uitgestrektheden deze bijzondere toestand voorkomt. Inderdaad tellen alle te zamen in de Gouvernements-landen slechts 241 dorpen, waarvan niet minder dan 161 (41 + 69 + 51) liggen in de drie residentien Banjoemas, (het oude) Bagëlen, en Madioen, welke tot 1830 nog Vorstenlandsch gebied waren; terwijl er 33 voorkomen op Madoera; en 20 in (oud-)Pëkalongan; de overige 27 zijn verspreid over het verdere Midden-Java, van Cheribon tot en met Soerabaja. In West-Java en in den Oosthoek komen zij *nergens* voor. ¹

Letterlijk vertaald zijn de officieel genoemde «Përdikan-desa's»: dorpen die hun eigen meester zijn geworden. Daaruit blijkt reeds, dat de Souverein aan deze desa's zijne macht heeft overgedragen, en dat wel meestal erfelijk. Vandaar, dat van al zulke bijzondere afstanden van grond eene akte werd opgemaakt, Jav. *piagëm* genoemd, die als rechtstitel voortaan zorgvuldig bewaard diende te worden door dengene of degenen die met dit voorrecht beschonken werden.

Ook uit den tijd van vóór den Islâm bestaan op Java zulke rechtstitels nog, gegrift als oorkonden in koper of steen; waar een Vorst in gevaarvolle oogenblikken geholpen werd door een of ander dorp, dan wel uit zuiver religieuse bedoelingen, werd in de Hindoe-periode een stuk grond tot vrijgebied (oud-Jav. *sîma*) verklaard, met bepaalde, in de stichtings-oorkonde nauwkeurig omschreven voorrechten. Het schijnt echter dat de Islâm

¹ Zie het belangrijke (half-officieele) opstel van F. FOKKENS JR., „Vrije desa's op Java en Madoera” in Tijdschr. Bat. Gen., XXXI, 1886, p. 477—517, waaraan hier vrij veel ontleend is. Op p. 477 staat eerst 244 desa's, lees: 241; zooals uit de noot, ook bij optelling, blijkt.

al deze oudere Hindoe-rechten op Java heeft opgeruimd.¹ Alle «vrije dorpen» gaan er thans terug tot schenkingen na ca. 1550 A. D. door een Moh.-Javaanschen Vorst gedaan, om een geëerd graf blijvend te bewaken, een godsdienstschool (Jav. *pěsantren*, een «Moh. seminarie») of een moskee te onderhouden, enz. Al deze schenkingen op Java zijn gedaan door den Souverein, den Moh. Vorst van Midden-Java, en tot geestelijke doeleinden.

Sedert Westersch gezag zich nader met de inlandsche toestanden op Java ging moeien, zijn de voorrechten dezer soort dorpen steeds erkend, voor zoover de stichtingsakten (*piagēm's*) zulke rechten buiten twijfel stelden. RAFFLES waarborgde ze in art. 71 zijner Regulation II van 11 Febr. 1814; Commissarissen-Generaal evenzeer in Ind. Stbl. 1819, n° 5, art. 26, toen zij de landrente regelden; een nader onderzoek in 1874 heeft hun omvang vastgesteld (Bijblad op het Ind. Stbl., n°s 4027—4028), waarbij de meeste desa's geheel vrijgesteld bleven van landrente en heerendiensten; een zeker aantal slechts gedeeltelijk.

Waar de agrarische toestanden in de desa's het meest ouderwetsch zijn — b.v. in het oude gewest Bagëlen, alwaar tevens de meeste, 69 in aantal, voorkomen — beschouwt het desa-hoofd zich als eigenaar van de bouwgronden en erven, die hij dan weer in bruikleen geeft aan de opgezetenen. In zeer vele desa's echter is het communaal bezit met vaste aandeelen voor de bouwgronden regel, terwijl de erven worden beschouwd te zijn in erfelijk-individueel bezit; de desa-hoofden hebben hier dan ambtsvelden; aldus b.v. is in Madioen met 51, Banjoemas met 41, en Madoera met 33 vrije desa's, de gewone verhouding; hoewel ook in enkele dezer het hoofd alle gronden als zijn persoonlijk eigendom beschouwt.

Bij alle zonder onderscheid echter vervalt een aandeel gronds, dat, door vertrek of kinderloos overlijden van den bezitter, *vrij* komt, aan het dorpshoofd. Een feit, waarin de oorspronkelijke opvatting dat bij de meeste gronden het hoofd, voor zich persoonlijk en zijne erven, rechtstreeks door den Souverein begiftigd was geworden, weer te voorschijn treedt.

In één woord: in de over Midden-Java zéér ongelijkmatig ver-

¹ Verg. de heldere beschrijving dezer rechten in den Hindoe-tijd door Dr. J. Brandes in W. P. GROENEVELDT'S „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W.", Batavia 1887, p. 365—368.

strooide Përdikan-gronden handhaaft zich ten volle het beginsel, dat de Javaansche Vorst zijn eigen grond bij wijze van hooge gunst heeft afgestaan in perpetuum aan een of meer inlanders, zijne onderdanen, die daardoor geheel in zijne eigendoms-rechten traden, voor zooverre deze niet beperkt werden door de akte van schenking, de *piagëm*. Een beginsel, dat het Ned. Gouvernement blijvend geëerbiedigd heeft.

II. De Particuliere Landerijen.

Dezen mogen, terecht, «oud zeer» heeten.

Ontsporen aan hetzelfde oud-Javaansche beginsel, dat de Vorst souverain eigenaar is van allen grond, is hun wording in zichzelf rechtmatig, voor zoover de rechtverkrijgers inderdaad sterk stonden in hun billijken eisch ook te mogen genieten wat hun bij den aanvang verzekerd was; maar is hun wording, van het standpunt des Souvereins bezien, niet anders als hoogst-betreurenswaardig, en in moreelen zin onrechtmatig te noemen.

* Merkwaardig is dan ook dat de Particuliere Landerijen op Java bijna alle teruggaan tot landverkoop aan niet-Inlanders, door de O. I. Compagnie, Daendels, of het Engelsche Tusschenbestuur bewerkstelligd. En ten bodem van dezen landverkoop lag meestal: Geldbehoefte. In benarde omstandigheden der Staatskas hebben vooral DAENDELS en RAFFLES grond voor, grond na, vervreemd. Er is zelfs een oogenblik geweest, dat DAENDELS een groot deel van den Oosthoek in handen van Chineezzen had overgeleverd als privaat eigendom!

Vandaar ook de voortdurend onverkwikkelijke toestanden ten opzichte dezer Particuliere Landerijen. Aan den eenen kant eigenaars, die op hun goed recht staan, daar hunne voorgangers deze landen voor goed geld gekocht hebben van het Gouvernement; aan den anderen kant eene Regeering die weet, dat zij hier de lasten heeft te aanvaarden van een grove economische fout, door een vroeger Gouvernement meestal uit geldelijke benardheid bedreven; die aldus schoorvoetende toe moet staan, wat zij weet dat zij rechtens niet weigeren kan. Voeg daarbij de onvergeeflijke nonchalance waarmede de verkoop-akten dezer landerijen weleer werden opgesteld, alsof men te doen had met woeste gronden in plaats van met dikwijls flink bevolkte;

alsof men niet bedacht, dat ook deze opgezetenen rechten hadden; niet vroeg, of het niet onverantwoordelijk was groote terreinen, die te eeniger tijd volkrijk zouden worden, in vollen eigendom aan Westerlingen (en zelfs Vreemde Oosterlingen) af te staan. Waar bleef dan de grens, dat men die landeigenaars nog vrij mocht laten regeeren over hunne «opgezetenen»? En waar mocht de Regeering als opperste macht rechtmatig ingrijpen?

Feitelijk is dan ook de tegenwoordige rechtstoestand der Particuliere Landerijen een *compromis* te noemen; belichaamd in Ind. Stbl. 1836, n° 19,¹ voor zoover de zéér aanzienlijke uitgestrektheid dezer gronden bewesten de Tjimanoeck, dus in eigenlijk West-Java, betreft; en, voor zooveel de veel minder uitgestrekte particuliere landen in Midden- en Oost-Java aangaat, eerst later vastgesteld bij Ind. Stbl. 1880, n° 150. Daargelaten latere partieele wijzigingen op deze beide «akkoorden». Want in beide heeft het Gouvernement slechts zóóveel toegestaan aan de landeigenaars, als het doen kon zonder door dezen in rechten betrokken te worden. De fout van oorsprong was er eenmaal; het recht uit deze fout voortvloeiende evenzeer; het bleef nu slechts voor de Regeering plicht deze fout in te perken tot haar kleinst mogelijken omvang.

Dat het hoogere plicht der Regeering moet heeten deze landen zoo mogelijk terug te koopen, is na het bovenstaande duidelijk. In ronde woorden: het Ned. Gouvernement is met de Particuliere Landerijen op Java in een valsche positie; het boet zelve en het laat anderen boeten voor eene fout van zijn voorgangers. De eenige eerlijke oplossing zou Terugkoop zijn.²

Bij een vraagstuk, zoo vol voetangels en klemmen, is het dus goed zich zooveel mogelijk te bepalen tot het *jus constitutum*, nader historisch toegelicht.

Dat de Part. Landen zich voor het allergrootste deel bevinden in West-Java, en het allermeeft weer in de residentie Batavia — waarmee sinds 1901 het ook sterk «particuliere» gewest Krawang is samengesmolten — is geen wonder. De Ommelanden der stad Batavia toch moesten meer dan andere, verder verwijderde streken, begeerlijk lijken aan Nederlanders en andere Europeanen, om daàr, tijdens zij nog in functie waren, of vooral wanneer zij «in ruste» gingen, hunne landgoederen te

¹ Thans vervangen door Ind. Stbl. 1912, n°. 422. (*Noot van 1918*).

² Zie hieromtrent nader de noot op blz. 392 hierachter. (*Noot van 1918*).

bezitten. Een Gouverneur-Generaal, Een Raad Ordinaris of Extraordinaris van India, of ander «hoog personaadje», moest van zelf den wensch voelen opkomen, bij rustiger latere tijden, voorbij de grachten der stad, en meer naar het binnenland, naar de bergen toe, zijn «Buiten-zorg» te bezitten. Iets meer, en omvangrijkers, dan de vaderlandsche koepels en theetuinen; liefst een heele buitenplaats.

Zoo groeide langzaam, maar natuurlijk, om de stad Batavia heen, het particulier grondbezit. Vooral nadat de aanvallen van Mataram op de jonge stad in 1630 eindigden, waren die naaste Ommelanden als leeggelopen gronden achtergebleven; het was een verdienste ze weer te bevolken, te bebouwen, er suiker te telen of rum te stoken. Omstreeks 1750 begon eerst het ware Buitenzorg-leven der Bataviasche hooge heeren;¹ de Gouverneur-Generaal VAN IMHOFF vóórop, die zich op 10 Aug. 1745 het aanzienlijke land Bogor, thans Buitenzorg, *in officio* had laten afstaan,² waardoor een soort erfelijk apanage ontstond voor het hoogste Indische ambt; tot op DAENDELS, die er ten eigen bate een eind aan maakte.

Met DAENDELS, en, onmiddellijk daarna, met RAFFLES, begon het echter eerst recht. Er ontstond van 1809—1813 een heel stelsel van landverkoop; doch tevens begon men zich af te vragen, welke rechten de oude en de nieuwe landeigenaren mochten doen gelden op hunne eigendommen, voor zooveel de opgezetene inlanders vooral betrof. Want dat deze gronden steeds in vollen en vrijen eigendom waren afgestaan, daaraan is geen twijfel; alle pogingen om hieraan te tornen, zijn steeds verkrachtingen geweest van duidelijke historische gegevens. De hoofdvraag bleef echter: in welke verhoudingen stond de Landheer tot zijne opgezetenen?

Dat deze vraag tot 1809 — toen Daendels voor het eerst

¹ De aankoop in resp. 1695 en 1696 der landen Sëringsing en Depok door den oud-Raad van Indië CORN. CHASTELEIN mag nauwelijks meetellen; daar deze in 1714 Depok legateerde „ten eeuwigen dage in gemeen bezit en gebruik” aan zijne vrijgelaten lijfeigenen. Hier kreeg men dus een Përdikan-grond op Christelijken grondslag; want het beding van Kerstening was tevens aan die vrijgelatenen gesteld. — (Verg. mijn biografietje van CHASTELEIN in Encycl. v. N.-I., 2de druk, I, 1917, i. v. *Toevoeging van 1918*).

² Zie Ned.-Ind. Plakaatboek, V (1888), p. 253—258. De sanctie van deze daad door Heeren XVII kwam pas af bij brief dd. 18 Sept. 1750 (*ibid.* p. 261—265; verg. dl. VI, p. 58—59); dus na VAN IMHOFF's dood (1 Nov. 1750) in Indië ontvangen. — In het hs. stond hier foutief: „Sept. 1749”. (*Noot van 1918*).

haar beantwoordde — had kunnen blijven sluimeren, lag aan twee redenen; 1°. tot dien tijd waren de in particuliere handen geraakte gronden nog hoogstens buitenplaatsen te noemen, kleinere landjes; het bovengenoemde Bogor daargelaten; 2°. deze gronden waren of geheel woest en onbewoond, of hóógst schaars bevolkt in handen hunner eigenaren geraakt; van een «opgezetenen-kwestie» kon dan ook in den aanvang geen spraak zijn; integendeel: de Landheeren moesten beginnen met inlanders op hunne eigendommen aan te lokken, om aldus de woeste gronden te ontginnen.

Uit dit laatste feit moet het nieuwe stelsel voor deze landen in den beginne zijn voortgevloeid: het Eén-Tiende-Stelsel; m. a. w. een véél mildere maatstaf dan het harde Vorstenlandsche Halfbouw-stelsel, of zelfs dan het Gouvernementeele Eén-Vijfde-stelsel der landrente-regeling van 1872. Geheel toch in overeenstemming met het oud-Hollandsch recht, waarbij de Ambachtsheeren, Kerken, enz. slechts *de tiende*, Eén Tiende, genoten van hunne heerlijke gronden door opgezetenen bebouwd, had Gouv.-Gen. DE CARPENTIER in Rade, d.d. 1 Febr. 1627, diverse «landen en thuyne» in den onmiddellijken omtrek van Batavia aan eenige Nederlandsche «boeren» voortaan in handen gegeven als vollen eigendom, die zij te voren slechts «by forme van leen» hadden bezeten; besluitende toen toch:

«... dat men» — nl. de Hooge Indische Regeering — «alle tuynen ende landen onder den titel ende by forme van leen, voor desen uytgegeven ende naer desen noch uyt te geven, voor vrye, eygen, patrimoniale ende allodiale goederen representeren ende doneren sal, mits dat deselve subject sullen blyven d'erkenntnisse van thienden der vruchten ende gewassen ende voorts in cas van veralienatie den 10^{en} penning van den vercoop.» ¹

Hier werd dus in 1627 «gedoneerd», geschonken; de Compagnie, graag op het «peupleren» der omstreken van Batavia, schonk om niet gronden in vollen eigendom aan Nederlanders weg, feitelijk dus ter kolonisatie; onder beding: $\frac{1}{10}$ van den oogst aan vruchten en gewassen, en 10 % recht van overgang bij verkoop.

¹ Jhr. Mr. J. K. J. DE JONGE „De Opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië”, V, 1870, p. 87.

Dit Eén-Tiende-stelsel moet echter nà hebben gewerkt toen — het éérst na de Resolutie van 8 Juli 1685 ¹ — de Compagnie grondjes ging verkoopen aan Nederlanders. Van tiendheffing ten laste dezer koopers kon toen verder geen sprake zijn; daar immers te voren die tienden *recognitie* waren geweest voor de kostelooze schenking, *een servituut op den weggegeven Compagnie's grond*.

Maar het begrip der tiende en méér niet, óók te heffen van opgezetene inlanders, bleef bestaan; zoowel van die inlanders, die onmiddellijk onder de Compagnie ressorteerden in deze Ommelanden; als — natuurlijk bij overneming — van diegenen, welke opgezetenen waren van particuliere gronden.

Dit blijkt overtuigend uit de befaamde Memorie van CORNELIS CHASTELEIN, «Invallende Gedagten ende aanmerkingen over colonien», door dezen oud-Raad van Indië d.d. 30 Juni 1705 opgesteld op zijn eigen particuliere land Sëringsing; door iemand dus, die tegelijk èn 's Compagnie's dienst kende èn Landheer was; van een geheel onverdacht getuige daarbij, die zich veel gelegen liet liggen aan bevordering van den welstand der Inlanders.

In deze Memorie toch (naar den beteren tekst in bezit van het Kon. Inst.) zegt CHASTELEIN op een oogenblik schamper:

«als het daar zoo mee ging als de Javanen [n.l. der Ommelanden] jegenwoordig gewent zijn van dewelke d'E[dele] Comp[agnie] in plaats van de tiende of tien van 't hondert, pas een tiende van de geheele tiende en krijgt» ²;

zoodat toenmaals die inlanders der Ommelanden *zelfs* hun één-tiende-belasting, aan de Compagnie als onderdanen op te brengen, grof wisten te ontduiken. Gelijk CHASTELEIN verderop dan ook

¹ Zie J. FAES, „Geschiedenis particulier bezit op West-Java, 1e Gedeelte”, Batavia 1893, p. 212. Door een drukfout is de inschrijvingsdatum van dit éérste verkochte land aangegeven op 15 Febr. 1626; lees: 1686 (verg. ook p. XI van het Voorbericht). — De bij Faes op p. 212—220 gegeven Lijst van landen tusschen 1685 en 1751 in eigendom afgestaan in de Ommelanden van Batavia, is onvolledig; Sëringsing en Depok (zie hiervóór blz. 376, noot 1) worden er b.v. op gemist. Bovendien ontbreken de Erfboeken tusschen 1697(?) en 1714, teekent Faes-zelve o. c. p. 213 aan.

² Deze Memorie, 't eerst afgedrukt naar een blijkbaar slecht hs. (en zonder cenige opheldering!) in Tijdschr. Bat. Gen. III (1855), p. 63—104, en weer met nieuwe fouten herdrukt door FAES, o. c., als Bijlage D, staat vrij wat zuiverder als copie uit ca. 1800 in hs. n° 115 van ons Kon. Inst. v. N. I. Deze tekst werd hier gevolgd, met verbetering slechts van een onzinnig: „van de geheele siende en krijgt”. Men vergelijkte eens T. B. G. III, p. 83 (of FAES, p. 240) met het bovenstaande! (Noot van 1918).

aanbeveelt: «dat men alle de resteerende Comp^s. Landen in het territorium van Jaccatra tot aan het gebergte toe verkost, off aan eijgenaers gaff»; en wel o. a. om deze redenen: 1° zouden particuliere eijnaars «voor de bosschen veel beeter sorg draagen» dan de «gem[elde] Javanen», die deze bosschen door roekeloos kappen maar ruïneerden; en

2°. «dat d'E[dele] Comp[agnie] van sodanige eijgenaars, voor haar geld met hout en bamboesen niet minder sal gerijft [= geriefd] worden als nu door de gem. Javanen, die dat van 's Comp[agnies] land cappen, en leveren, die men daar evenwel voor betalen moet, waarenboven de meeste nog vrij zijn, en aan d'E. Comp^{ie} geen tiende geeven, so dat... enz.»¹

Interessant volgt dan hetgeen Gouv.-Gen. MOSSEL d.d. 1 Dec. 1751 in zijne Memorie «Aanmerkingen over de landen in het Koningryk Jaccatra» (Batavia, 1752) te boek stelt; hij, die evenzeer en Compagnie's opperste dienaar was en Landheer, sinds hij Buitenzorg op 7 Sept. 1751 uit den boedel van den op 1 Nov. 1750 overleden Gouv.-Gen. VAN IMHOFF had overgenomen. In deze dubbele kwaliteit vertelt hij dan van de Particuliere Landen, ze nader onderscheidend in Bovenlanden die *koffie*, en Benedenlanden die *pady* gaven:

«In de coffy hebben sommige landen portie,.... willende niet aarden in de heete beneden landen; de Comp. betaalt voor ieder picol.... ses rds. waar van den landheer een geniet, en de rest voor den landman blijft, of voor de geene, die daar op gelt geschoten hebben, en daar van zo veel voordeel genieten, dat men het woeker zoude moeten noemen, zo de risico het niet wat regtvaardigde.... daar en tegen geven dezelve [nl. de «beneden landen»] ryke pady oegsten, die zeer vermeerderen door de gegrave water leydingen uyt 't gebergte, waar van den eygenaar des lands boven in 't land, een tiende, dog omtrent de stad wel een vierde geniet, werdende...enz.»²

Dus: in 1751 had men 1°. wat de koffie betrof een Eén-

¹ Als boven, naar hs. n° 115 Kon. Inst.; verg. corrupt T. B. G. III, p. 89 of FAES p. 245. Doch juist ook hier weer blijkt hs. 115 eveneens corrupt, dat schrijft: „tot aan het gebregte toe verkost”; en véél erger nog: „batavia”, in plaats van goed in T. B. G. „betaalen”. (Noot van 1918).

² Ook afgedrukt bij FAES, o. c. (1893) p. 205, doch onzuiver (b.v. „woekeren” voor „woeker”). Bovenstaand naar den oorspronkelijken tekst, fol. 24—25.

Zesde stelsel, $\frac{1}{6}$ voor den landheer der Bovenlanden, op wiens eigendom de koffie groeide, $\frac{5}{6}$ voor den inlander die ze daar kweekte; waarbij dan tevens het echt-Javaansche voorschot-opnemen op die te oogsten koffie zich reeds voordeed; 2°. wat de *padi* betrof, in de meer afgelegen Bovenlanden het oude Eén-Tiende-stelsel, maar in de onmiddellijke Ommelanden der stad Batavia reeds een jonger Eén-Vierde-stelsel.

Zóó toch groeien de dingen op natuurlijke wijs! Waar men ver van de stad was, en de Landheer geenszins zeker kon zijn dat, bij aanzetting der belasting-schroef bij de opgezetene inlanders, er geen volksverloop zou plaats hebben, bleef het bij het oud-Hollandsche Eén-Tiende-stelsel; dichter bij de stad evenwel, waar óók de inlanders liever woonden (wegens meerdere veiligheid, bijverdiensten, als anderszins), konden de Landheeren gerust reeds méér eischen als pacht van hun grondeigendom, voor zoover door inlanders bewerkt; zij genoten alreeds «wel een vierde». Dat dit zoo langzamerhand toeliep naar de volledige Javaansche praktijk van het Halfbouw-stelsel — $\frac{1}{2}$ van den oogst voor den grondeigenaar, $\frac{1}{2}$ voor den bewerker — komt in deze eigen Memorie overtuigend uit, waar MOSSEL, handelende over de landen die onmiddellijk stonden onder inlandsche Regenten, nl. de West-Preanger, Zuid- en West-Jacatra, van de dáár wonende inlanders — naar Vorstenlandsche terminologie dus: van de *kédjaven*-gronden der Bataviasche Ommelanden (verg. blz. 328) — vertelt: «en schoon ze vrye menschen zijn, kunnen ze billyk met slaven egaal geagt werden, alzo de Regenten, die van eenig vermogen en wat snedig zyn, by alle dezelve geld uytzetten, ... en dus blyven ze aan dezelve verbonden voor de simpele kost, die ze van hare arbeid hebben, ... terwyl ze ondertusschen, voor hare hoofden, alle bedenkelyke heere diensten moeten doen, ... en ... terwyl ze van de Pady omtrent de helft genieten, en van 't beestiaal niets, enz.»¹

¹ MOSSEL, o. c. (1752), fol. 8; of FAES, o. c. p. 190. Van een deel dier landen trok toen de Compagnie „tiendens van pady”, o. c. fol. 7, of p. 189. —

(Men vergeljk hiermede, wat de Indische Regeering dd. 31 Dec. 1748 aan de Heeren XVII had gerapporteerd: dat de inlanders die op dit soort landen woonden „den eygenaar so veel als haren land-heer reekenen, by eene reedelyke behandeling hem allerlye hofdiensten doen, — want by eene onreedelyke lopen sy aanstonds weg en laten hem met het land sonder volk zitten — en voorts tiende of huur, ook wel een vyfde, aan hem opbrengen, na dat het land beter of slegter is.” (Ned.-Ind. Plakaatboek V, p. 261). Deze

M. a. w.: langs den weg des woekers hadden op de onder geheel inlandsch bestuur gebleven gronden de Regenten zich meester weten te maken van de bouwgronden, en pasten daarop het strenge, Javaansch-Vorstenlandsche Halfbouw-stelsel toe!

Vraagt men nu: waarom had dààr dan geen volksverloop plaats, b.v. naar de Particuliere Landen, waar de Landheeren slechts $\frac{1}{10}$ à $\frac{1}{4}$ van den oogst eischten? —; dan moeten daar twee redenen voor geweest zijn: 1°. de gehechtheid van den inlander aan den door hem bebouwden grond; en dan vooral 2°. omdat een Inlander liever nog verdrukt wordt door zijn bloedeigen hoofden, dan onder het zachter regiment te staan van een vreemdeling. Het intieme, het plezier is voor hem er af, indien hij onder een niet-Inlander staat! Wanneer kinderen onder elkaar spelen, krieuwen, zelfs vechten, hebben zij méér waar plezier, dan wanneer een volwassene toezicht en orde houdt. Dit hoogst belangrijke ervaringsverschijnsel schijnt eigenlijk nooit in rekening te worden gebracht voor onze Oost! ¹

Waar de zaken zoo stonden, en men in de residentie Batavia in 1751 reeds vond een $\frac{1}{10}$, een $\frac{1}{6}$, een $\frac{1}{4}$, en zelfs (op de zuiver inlandsche gronden) een $\frac{1}{2}$ -stelsel als grondslag van landbouw, daar kwam in 1809 de harde hand van DAENDELS, die het — in deze streken meest ouderwetsche — Eén-Tiende-Stelsel afschafte, en in de plaats daarvan, door eigen voorbeeld, in 1810 het Eén-Vijfde-Stelsel decreteerde.

De nadere geschiedenis hiervan is min stichtelijk. De Maarschalk was méér dan schalk, waar het zijn eigen zak betrof. Op 6 April 1808 had hij het landgoed Buitenzorg weten te verkrijgen in volledigen eigendom, *ontheven van het overgangs-*

laatste toevoeging is echter zóó òn-inlandsch, dat het hoogst verdacht is; het omgekeerde zou waar kunnen zijn, zoodat men wel aan een slordige schrijfwijis (of een copieer-fout?) moet denken, en lezen: „na dat het land slegter of beter is”. *Toevoeging van 1918.*)

¹) Hier schreef Mr. van DEVENTER in 1904 met potlood in het hs. bij: „Zie VIII van het programma van Moederland en Koloniën”.

Dit „Koloniaal Programma”, het laatst behandeld in de Algemeene Vergadering dier Vereeniging van 15 April 1904, stelde bij VIII (Bestuur) sub I als desideratum:

„Er worde geleidelijk hervormd, in dien zin, dat de bestuurstaak, waar mogelijk, aan behoorlijk onderlegde inlandsche ambtenaren worde toevertrouwd, wien, onder het toezicht van Europeesche ambtenaren, zekere zelfstandigheid behoort toe te komen, en enz.” (*Noot van 1918.*)

servituut op latere Gouverneurs-Generaal, en wel voor de somma van 39.900 Rds.zilver. Op 15 Juni 1808 reeds wist hij een klein deel daarvan aan een ander te verkoopen voor de somma van 70.000 Rds.! Doch het grootste deel dat hij behield, moest nu ook meer productief worden gemaakt! Daarom stelde hij dd. 26 Febr. 1809 aan den Raad van Indië voor de «Wet.....» — zóó, met 8 of 6 tittels, noemt hij haar zelf! — «waarbij het aan alle Landeigenaren in de Batavijsche Ommelanden is verboden, meer dan een tiende gedeelte van het product hunner landen aan huurpacht, of recognitie van derzelver opgezetenen te mogen bedingen»... af te schaffen!¹

De gedweë (en waarschijnlijk óók belanghebbende) Raad van Indië decreteerde dienovereenkomstig dd. 13 Maart 1809:

«om van nu voortaan alle bevorens gestelde orders en gemaakte bepalingen, volgens welke de respective landeigenaren in de Batavijsche ommelanden gehouden waren niet meer dan het een tiende gedeelte van de voortbrengselen hunner landen bij pacht, huur of recognitie van hunne opgezetenen te bedingen, op te heffen en te vernietigen en mitsdien het regt van eigendom ten dezen opzichte van alle restrictien te bevrijden.»²

¹ „Staat der N. O. I. bezittingen”, 's Grav. 1814, Bijlagen II (Organ. Stukken, Batavia N°. 16); ook afgedrukt bij P. H. VAN DER KEMP: „Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis van het Reglement op de Particuliere Landerijen westen de Tji-Manoek”, Batavia, 1889, p. 111—112. Welke „Wet” dit precies was, vult DAENDELS ter plaatse niet in. —

(Bedoeld echter werd door hem de „Publicatie van 25 Maart 1806 ter regeling van de Politie en Justitie in de Bovenlanden van de Batavijsche Jurisdictie”, wonderlijk genoeg *niet te vinden* in het Ned.-Ind. Plakaatboek, maar wel afgedrukt door Mr. N. P. VAN DEN BERG als Bijlaag A achter zijn uitgave van Dr. W. M. KEUCHENIUS' „Beschrijving der Batavijsche Jurisdictie” van voorjaar 1807, Tijdschr. Batav. Gen. XXII (1875). Zie in die Publicatie vooral sub 11° (l. c. p. 518—519), waarin dat $\frac{1}{10}$ duidelijk wordt gemaakt door het volgende voorbeeld: een rijstveld van 50×30 (Rijnl.) roeden geeft 400 bossen (dus: *gedeng*) padi; af: 80 bos snijloon (dus $\frac{1}{10}$; in Midden-Java is de *bawon* maar $\frac{1}{10}$; verg. blz. 394 hierna, met noot 1); blijft voor den Landheer: „40 bossen en van de pady tipar 30 bossen”. D. i. dus: of één tiende (van sawah's), of ca. één dertiende (van droge rijstvelden; Soend. *tipar*). Deze zelfde Publicatie bedoelt ook ENGELHARD in zijn strijdschrift tegen Daendels' Staat, zijn „Overzicht enz.” (1816), p. 169—171, waar hij om en om van „verbod” en van „Wet” spreekt.

Het verwijt van den heer VAN DER KEMP, o. c. (1889) p. 110, noot: „de in DAENDELS' verbeelding bestaande Wet”, is dus onbillijk; al was de schijn tegen dezen. Mr. VAN DER KEMP was later in zijn noot op p. 539 in dl. XV (1896) van het Plakaatboek, waar Daendels' voordracht nogmaals is afgedrukt, er even erg naast. *Toevoeging van 1918.*

² V. D. KEMP, o. c. (1889), p. 110.

De *coup d'état* van den Maarschalk was gelukt. Zijne uitgestrekte landerijen zouden nu niet enkel méér dan $\frac{1}{10}$'s jaars opbrengen, doch zij rezen tevens enorm in waarde. Op 10 van Lentemaand (Maart) 1810 gaf hij eindelijk een beslissend voorbeeld, wat men dan wél moest heffen van zijn eigendommen als billijken cijns. Op dien datum toch verhuurde hij een stuk van zijn grond voor 3 jaren aan een Inlandsch hoofd; en stipuleerde in het huurcontract:

«Zullende den huurder van de Landbouwers welke rijstvelden bewerken, zonder onderscheid van bloedverwantschap of anderzints mogen en moeten (!) heffen een vijfde der inge oogst wordende padie, met dien verstande, dat de bewerkers der nieuwe aangelegde rijstvelden diegenen, welke afhellende hellingen ontgonnen hebben, twee a drie jaren, naar evenredigheid van de moeielijkheid des aanlegs, en die, welke vlakke gronden approprieren, een jaar bevrijd zijn van de betaling der vijfde van hunnen oogst.»¹

Met 10 Maart 1810 doet aldus door Daendels het Eén-Vijfde-stelsel zijn intree, dat later vastgesteld zoude worden voor alle particuliere landen bewesten de Tjimanoeek in Stbl. 1836, n°. 19! Het was voor de meeste mede-land-eigenaren van Daendels een cadeau dat hun in den schoot werd geworpen, daar zij tot nog toe zich tevreden hadden gesteld met $\frac{1}{10}$, doch nu, naar Allerhoogst voorbeeld, óók $\frac{1}{5}$ konden gaan heffen. Alleen die landeigenaren in de buurt van Batavia, welke den cijns der inlanders tot $\frac{1}{4}$ hadden weten te brengen, zullen er zich wel niet aan hebben gestoord. In zekeren zin was dus reeds het Eén-Vijfde-stelsel van Daendels een «compromis».

Nu ging DAENDELS persoonlijk ook verder verkoopen; en wel op 11 Sept. 1810 deed hij een groot deel van zijn grondbezit aan drie andere Nederlanders over voor 481.500 Rds. papier! Met begrijpelijken trots en naïve openhartigheid vertelde hij dan ook in zijn «Staat der Ned. Oostindische bezittingen» van 1814:

¹ J. FAES, „Geschiedenis van Buitenzorg”, Batavia 1902, p. 166 (dat feitelijk het „2^e Gedeelte” is van zijn werk uit 1893; zie hiervóór blz. 378, noot 1). Door een fout staat daar „verhuurder”, lees: „huurder”; en „approprieren”. De vrijstelling voor nieuw ontgonnen velden, hier door DAENDELS reeds aangegeven, is overeenkomstig Javaansch gewoonterecht; en werd o. a. in Stbl. 1872, n° 66, art. 1 sub b op „de drie eerste oogstjaren” voor „nieuw, ontgonnen sawahs” gesteld.

«Intusschen heeft Buitenzorg mij veel meerder opgebragt, dan ik had kunnen verwachten; want, nadat, door een verbeterde inrigting,» — versta: de «vernietiging» van het Eén-Tiende-stelsel, en de toepassing van het nieuwe Eén-Vijfde-stelsel! — «de jaarlijksche inkomsten gebragt waren op Rd. 60.000; heb ik hetzelfde bij gedeelten verkocht voor Rd. 860.000 papieren geld.» (Staat, 's Grav. 1814, p. 29, laatste noot, slot). Hij had dus ongeveer elfvoudig zijn aankoop van 6 April 1808 inverdiend! ¹

De Gouvernements-verkooopen van land waren reeds eerder begonnen. Op 15 Nov. 1809 had de eerste Publieke auctie plaats gevonden van landen in «het gewezen Regentschap Tangerang», — welk regentschap hij had «vernietigd»; een geliefd woord van DAENDELS. Toen volgde het een na het ander. In zijn Staat van 1814 beroemt hij er zich op, zeggende: «Zoo zijn achtervolgens verkocht: het regentschap *Tangerang*; de landen, welke van het regentschap van *Crawwang* [= Krawang] afgenomen en bij de Ommelanden zijn gevoegd; de landen van *Besoekie* en *Panaroekan*; een gedeelte der geconquesteerde *Bantamsche* landen; het regentschap *Probolingo* en eenige landerijen rondsom de steden *Samarang* en *Sourabaija*; alle te zamen hebbende opgebragt circa Rd. 3.500.000, het papieren-geld tot zilver geld gereduceerd.» (Staat, p. 82).

Zooals men ziet, ontstonden toen ook reeds de, trouwens veel kleinere, particuliere landerijen als Ommelanden van Sëmarang en Soerabaja.

Ook RAFFLES ging met zulk verkoopen door. Op 5 Nov. 1812 verscheen een «Advertisement», dat n.l. op 1 Jan. 1813:

«... it is the intention of Government to dispose of a quantity of Lands in the Batavia Regency, in Crawang, and in the Environs of Samarang and Sourabaya to Individuals.» ²

Bij dezen verkoop werden ook voor het allereerst landen in de West-Preanger gelegen, in veiling gebracht. Van eenige voorwaarden omtrent behandeling der opgezetenen was echter geen sprake, behalve in art. 4, luidende:

¹ Van 39.900 Rds. zilver gebracht tot 860.000 Rds. papier = gemiddeld (in 1809—1810) 430.000 Rds. zilver. Zie Mr. N. P. VAN DEN BERG's art. „Muntwezen” in Encycl. v. Ned.-Indië, II [1899], p. 609—610. — Oorspronkelijk stond hier in den hoofdstekst een foutief „twintigvoud”. (Noot van 1918).

² Proclamations etc., Vol. I. From Sept. 1811—1 Sept. 1813, Batavia 1813, p. 105. En verg. ook VAN DER KEMP, op. cit. (1889), p. 113—114.

«4°. No feudal services are to be exacted on these lands from the persons residing thereon, nor are any payments or revenues to be raised from the people, except such as are derived from the produce and culture of the soil, or from the rent of Houses and Buildings. And these revenues are to be such as are consistent with law, and with the established usage of the country.» (ib. p. 106).

Alle heerendiensten werden dus wel uitdrukkelijk door hem afgeschaft, maar de hoegrootheid van het op te brengen deel van den oogst door de opgezetene inlanders werd *niet* gestipuleerd, doch overgelaten aan «the established usage of the country».

Het *schijnt* echter — doch *blijken* doet het nergens — dat men het Eén-Vijfde-stelsel van DAENDELS bleef toepassen in West-Java.

Toch kwam dit feitelijk in conflict met de eigen theorie van RAFFLES, die immers weldra het Vorstenlandsche Halfbouwstelsel als basis voor zijne Landrente zou aannemen! En nu is het wel zeer merkwaardig, dat, toen deze op 11 Febr. 1814 met zijn Regulation II de «Land Revenue» invoerde, er wèl een geheel art. 71 gewijd werd aan «grants from the Sovereign of Lands in perpetuity, ... some made for religious purposes, others as rewards or provision for relatives or the higher nobility», d. i. dus, gewijd aan de Përdikan- en Poesaka-gronden, uit den tijd van het oudere Javaansche régime,¹ — maar dat er *met geen woord* gerept wordt van de onderlinge verhouding tusschen Landheeren en opgezetenen op de Particuliere Landen, die hij zelve een jaar te voren bij groote kavelingen in veiling had laten brengen! Dacht RAFFLES inderdaad, dat hij genoeg hiervoor gedaan had door in art. 4 der verkoopvoorwaarden

¹ Voor deze gronden constateerde RAFFLES uitdrukkelijk, dat, naast de rechten der gebeneficieerden, er „certain other rights, those of the Cultivators” bestonden, „which cannot be admitted to have been in the slightest degree affected”. Hij beschrijft dan de rechtspositie der hoofden dezer gronden door ze „als 't ware” „Proprietors of Revenue”, feitelijk dus Apanagehouders in perpetuum te noemen, en besluit: „Such Proprietors of Revenue, as they may be termed, shall in short be allowed to act with regard to the Cultivators, only as Government themselves act towards theirs; that is, receiving a fixed share of the Produce, but whilst that is duly delivered, neither exacting more, nor removing any Individual from his Land.” — („Government” in dezen zin staat wel in den *pluralis maiestatis*.
Toevoeging van 1918.)

heerendiensten op die landen te verbieden, en de hoegrootheid der grondlasten voor de inlanders te bepalen als moettende zijn «consistent with law, and with the established usage of the country»? En wanneer nu eens de eigenaren dier particuliere landen, van 11 Febr. 1814 af, waren gaan zeggen, dat, aangezien RAFFLES voor alle Gouvernements-landen als «law» het systeem van $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ van den oogst voor den Souverein had geproclameerd (al naar de vruchtbaarheid der gronden), óók zij dit nu voortaan als Wet zouden gaan invoeren voor hunne particuliere landen, en zich allermint meer tevreden stellen met DAENDELS' Eén-Vijfde, — wat had RAFFLES dan kunnen antwoorden?

Het moet daarom gezegd: zoo roekeloos RAFFLES in 1813 heeft gehandeld, door op groote schaal uitgestrekte landerijen met opgezeten bevolking aan den meestbiedende te verkoopen, zoo onverantwoordelijk heeft hij nogmaals in 1814 gehandeld, door, bij het invoeren van zijn Landrente-stelsel niet uitdrukkelijk te bedingen: dat de hieruit voortvloeiende rechtsgevolgen *geenszins* van toepassing zouden zijn op de Particuliere Lande-rijen. Zulk een exceptioneel beding ware ten volle gerechtvaardigd geweest door den exceptioneelen toestand, waarin door hemzelfen die landen waren gebracht; terwijl hij zich voor de vroegere uitgegevene landen eenvoudig had kunnen beroepen op het Decreet van den G. G. in Rade van 13 Maart 1809.

Het *conflict* tusschen Gouvernement en Landheeren begint dan ook in werkelijkheid met 11 Febr. 1814, al was niemand zich dat toenmaals bewust; RAFFLES allermint. Maar terwijl DAENDELS in 1809 eerst *gratis* aan de Landheeren het recht in den schoot had geworpen, om zich niet verder te storen aan de oude limiet van het Eén-Tiende, gaf nu RAFFLES hun, en alweder gratis, wel niet het recht, maar dan toch een begin van recht, om desnoods zelfs Eén-Half te eischen van den oogst hunner opgezetenen. De landheeren konden tevreden zijn. Sinds 1809 was daardoor de intrinsieke waarde hunner landerijen minstens verdubbeld, en langs een achterdeurtje (bij toepassing namelijk van RAFFLES' eigen Landrente-systeem) zelfs vervijfvoud; zonder dat zij voor dit accrès van hun kapitaal iet het minste hadden behoeven te doen!

Maar in 1815 was RAFFLES wèl tot het bewustzijn gekomen, dat hij een economisch-politieke fout had begaan. Want op 22

Maart 1815 vaardigde hij, «having duly considered the suggestions made by the Resident of the Batavian and Preanger Regencies» — hear! hear! — eene «Regulation» uit, waarvan *art. 5* dit bevatte ten opzichte der «Lands sold under this Government»:

«V. — The exaction of feudal service on these Estates being expressly prohibited by the terms of Sale, the Honorable the Lieutenant Governor in Council is pleased to direct that for the more effectually securing this provision, all contracts or agreements which may be made between the Landholders and the Inhabitants for delivery of Produce or for the performance of services in proportions or at a rate differing from the established usage of the country, and may be authorized by the Government Regulations, be registered in the office of the Resident or his Assistant — the receipt of a larger share of the crop than is authorized by the usage of the country, or the employment of the people at a rate of hire different from what the Government Regulations may have established, unless under voluntary contracts and agreements so registered, will be considered as a Deviation from the Terms of Sale, and will subject the Parties to all the consequences arising from a departure therefrom.»¹

Voor wie dit artikel *goed* leest, in het licht van het hierboven uiteengezette, voelt dat Raffles hier in 1815 iets herstelt, wat hij door eigen verzuim in 1813—14 uitgeloofd had. Bij ontleding van de kunstig ineengedraaide, en met handig overleg gevende en nemende zinsneden, volgt daaruit: 1°. er *waren* al Landheeren geweest, die zich bij de «delivery of produce» *niet* gehouden hadden aan «the established usage of country», maar zich beschouwd hadden als «authorized by the Government Regulations» [van 11 Febr. 1814!]; m. a. w. *niet* $\frac{1}{2}$ waren blijven heffen, maar $\frac{1}{2}$ waren gaan eischen, ... precies als het Gouvernement immers óók deed!; 2°. hier wilde RAFFLES nu een stokje voor steken, en *verbod* daarom op 22

¹ Proclamations etc., II, Batavia 1816, p. 113. Het belangrijkste is weer gespatieerd geworden. — Deze „Regulation” van 22 Maart 1815 was ter ampliatie van *art. 172* der (juridische) Regulation I van 11 Febr. 1814, waarbij de Residenten waren „authorized to enlarge upon ... General Regulations... within their respective Jurisdictions”; dus, waarbij zij een zekere vrijheid hadden gekregen bijzondere regelingen toe te staan, mits „reporting their suggestions of improvement to Government”.

Maart 1815 «a larger share of the crop than is authorized by the usage of the country»; *verbod* m. a. w. méér dan de in de Bataviasche Ommelanden sinds DAENDELS gebruikelijke $\frac{1}{3}$ te heffen; 3°. voor *heerendiensten*, welke RAFFLES wel in naam had afgeschafft op de particuliere landen die *hij zelve* had laten verkoopen — de considerans dezer Regulation luidt duidelijk «in as far as may apply to the Lands sold under this Government» —, maar die feitelijk tòch bestonden krachtens «contracts or agreements» tusschen Landheer en opgezetenen, voerde hij registreering in ten residents-kantore, blijkbaar om eenig toezicht te behouden op hun druk.¹

Men ziet: het is het zooveel mogelijk nog redresseeren in 1815, van wat in 1813—14 verzuimd was! Het conflict is hier tevens openbaar geworden.

Dit conflict bleef bestaan; het Gouvernement beweerde dat de Landheeren *niet* meer mochten eischen dan $\frac{1}{3}$ van den oogst hunner opgezetenen, de Landheeren beweerden als vrije eigenaars hunner gronden van wel, indien hunne opgezetenen in dat hooger percentage maar «toestemden». VAN DEN BOSCH, die niet erg kieskeurig was in zijn argumenten, zegt in het IIe deel van zijn in 1818 verschenen reclame-werk «Nederlandsche Bezittingen in Azië, Amerika en Afrika», van de Ommelanden van Batavia zelfs: «De *Javaansche* bewoners derzelven, hoezeer zij tegen betaling van het vijfde gedeelte van den oogst gezegd kunnen worden de rijst-velden dezer Landen, in erfpacht te bezitten, ontwikkelen enz.»²; — eene stelling, die nog tegenwoordig de Landheeren van ergernis doet popelen;³ inderdaad dat erfpachts-recht is puur uitvindsel van VAN DEN BOSCH.

Maar in 1817 was het Gouvernement ook reeds begonnen met in te grijpen. De hiervóór op blz. 365 gegevene *alin. 1* van Ind. Stbl. 1817, n° 43 was feitelijk een flank-aanval tegen de Particuliere Landen, voor zoover in Krawang en de Preanger gelegen. Voor deze verbod men «waar ook gelegen, meer dan

¹ De registreering schijnt óók opengesteld te zijn voor gevallen dat de Landheer méér landrente wilden heffen, dan gedoogd werd *by the usage of the country*. De redactie van dit art. V is echter zoo gewild-duister, dat het niet geheel zeker is.

² II, 's Grav.-Amst. 1818, p. 9. — Dit boek, opgedragen aan den Koning, was tevens een worp naar het Gouv.-Generaalschap; evenals DAENDELS in 1814 met het zéér overhaast uitgeven van zijn Staat iets dergelijks bedoeld had!

³ Verg. FAES, Gesch. partic. landbezit, I (1893), p. XV.

twintig ten honderd van de padij-inzaam»! De Bataviasche Landen durfde men of niet openlijk aan, of men erkende dat daar het Eén-Vijfde-stelsel toch het algemeen-geldendé was. Welk van de twee mogelijke redenen de ware is geweest, blijkt niet. Wel is het een feit, dat een ambtenaar in 1821 een niet zeer eerlijken weg trachtte te gaan, door te beweren dat Ind. Stbl. 1817, n° 43 óók bedoeld was voor de Ommelanden van Batavia; nl. toen men het daar te kwaad kreeg met een landeigenaar die zijn opgezeten en zeer zware lasten oplegde, en er volksverloop daardoor had plaats gehad.¹ Kortom, de *guerrilla* tusschen Landheeren en Gouvernement was sinds Raffles' ongelukkig verzuim in 1814 geboren!

Toch *schijnt* het Eén-Vijfde-stelsel in vele, ook Bataviasche, landen het werkelijk algemeen-aangenomene te zijn geweest. Ten minste, indien wij af mogen gaan op een merkwaardige redeneering van VAN DEN BOSCH in 1829. Op 6 Maart 1829 toch stelde deze voor den Minister van Marine en Koloniën, ELOUT — den *ex-primus* der Commissarissen-Generaal van 1816—1819; en den uitvaardiger dus, zoo te zeggen, van Stbl. 1817, n° 43 met het Eén-Vijfde-Stelsel! — een Advies op, naar aanleiding van het plan van den Commissaris-Generaal DU BUS DE GISIGNIES, om n.l. op Java gronden ter kolonisatie uit te geven aan Europeanen. Daarin nu merkt VAN DEN BOSCH o. a. op:

«....; wordt dus het systema van kolonisatie algemeen, dan is het te voorzien dat de Javanen de gouvernements-gronden verlaten en zich op de particuliere landerijen vestigen zullen, om de eenvoudige reden, dat de eigenaars daarvan zich met $\frac{1}{3}$ van den oogst als huur kunnen en zullen tevreden stellen, om zooveel meer inwoners te lokken. De Javaan zal liever rijstvelden tegen $\frac{1}{3}$ huur bebouwen, dan tegen $\frac{2}{3}$ of de helft van het gewas.... Zal dan niet het misnoegen onder de planters op de gouvernements-gronden algemeen worden, als zij zien dat de Javaan op de particuliere gronden slechts de helft of een derde der lasten heeft te dragen, waaraan zij op de gouvernements-gronden onderworpen zijn?»²

¹ Zie VAN DER KEMP, Bijdragen enz., 1889, p. 23.

² Dit advies is geheel afgedrukt bij D. C. STEIJN PARVÉ, „Het Koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde.... nader toegelicht”, Zalt-Bommel 1851, p. 294—328. Zie daar p. 308.

Zooals gezegd is, werd het Eén-Vijfde-stelsel door VAN DEN BOSCH tot grondslag van zijn Cultuurstelsel gekozen, reeds in 1830, en vóór de Gouvernements-gronden waar suiker en indigo op rijstvelden zou groeien. Toen nu hiermede het Gouvernement zelf *het voorbeeld had gegeven*, durfde het eindelijk in 1836 óók voor de aanzienlijke Particuliere Landerijen bewesten de Tjimanoeck dit Eén-Vijfde-stelsel dwingend voorschrijven.

Want Ind. Stbl. 1836, n° 19, art. 10 decreteerde:

«Art. 10. De hoegrootheid der heffingen, ten behoeve des landeigenaars, op de voortbrengselen van den grond, regelt zich, na [sic!] de gebruiken en erkende gewoonten, van elk landgoed. In het algemeen echter, zullen deze heffingen, nimmer meer bedragen, dan het *een vijfde gedeelte* van het werkelijk gewas.»¹

Aldus was in 1836 de strijd volstreden, die in 1814 door RAFFLES' nalatigheid begon. Het Eén-Vijfde-Stelsel, door DAENDELS het eerst in een particulier kontrakt op 10 Maart 1810 aan een inlandsch huurder voorgeschreven, door VAN DEN BOSCH, ter wille van zijn Cultuurstelsel, in 1830 met graagte overgenomen, in Ind. Stbl. 1872, n° 66, art. 2—3 dan voorgeschreven voor alle Gouvernements-gronden op Java en Madoera, is reeds sinds Ind. Stbl. 1836, n° 19 wet geworden voor de Particuliere Landen bewesten de Tjimanoeck.

Terugziende op dezen strijd, moet men die vaststelling in 1836 niet anders als billijk heeten. Eerstens heeft zich dit $\frac{1}{5}$ -recht door de eigenmachtigheid van DAENDELS in 1809—1810, *ten zuiveren bate* van de meeste toenmalige landeigenaren uit een ouder $\frac{1}{10}$ -recht ontwikkeld;² ten tweede, kunnen de landheeren alléén aan een grof verzuim van RAFFLES in 1814 hun aanspraken ontleenen op méér dan $\frac{1}{5}$; ten derde, mag het hoogst gelukkig heeten, dat, vooral sinds het Gouvernement in 1872 wettelijk voor zijn eigen groote gebied den norm van $\frac{1}{5}$ *als maximum* heeft vastgesteld, sinds 1836 datzelfde reeds voor de West-

¹ De woorden „*een vijfde*” zijn ook *gecursiveerd* in het Staatsblad.

² Merkwaardig is, dat de Christen-Inlanders, tevens eigenaren van het particuliere land Depok (zie hiervóór blz. 376 noot 1) nog steeds $\frac{1}{10}$ van het padigewas in natura als belasting voor de gemeenschapskas opbrengen; terwijl de Moh. opgezetenen $\frac{1}{5}$ van hun gewas betalen. W. B. B[ERGSMA] in Enc. v. N.-I., I [1896], i. v. „Depok”. Hier heeft men dus nog een overblijfsel uit de tijden vóór DAENDELS.

Javaansche particuliere landen dwingend voorgeschreven werd.

Toch ziet men, dat het een terrein blijft vol juridische voetangels en klemmen.

Geenszins geringer is dat er op geworden, sedert datzelfde Gouvernement voor de landen beoosten diezelfde rivier Tjimanoeck voorschreef een Ind. Stbl. 1880, n° 150, dat van een dergelijke Eén-Vijfde-limiet niet rept! Zoo bevelend, alles regelend, barsch als Ind. Stbl. 1836, n° 19 is voor de Westergronden, zoo welwillend, vriendelijk, zacht reglementeerend is Stbl. 1880, n° 150 voor de Ooster-landen; voor de zooveel kleinere particuliere landjes dus om Sëmarang en Soerabaja heen, en nabij de kota's Losari, Djapara, Dëmak en Pasoeroean. Wie kan de gedachte van zich afzetten, dat dit is het meten met twee maten? Wie voegt er de gedachte niet bij, dat men in 1880 niet meer dorst doen, wat men in 1836 wèl durfde?

Het is dan ook een feit, dat op die Ooster-landen algemeen het Halfbouw-stelsel in zwang is;¹ dat men hier dus heeft landen in vollen eigendom, met een zuiver-Vorstenlandsch stelsel! Datgene, wat het Gouvernement heeft afgeschaft op al zijne gronden, moet het krachtens zijn eigen Indische Staatsblad 1880, n° 150, nog gedoogen op de Particuliere Landeijen beoosten de Tjimanoeck!

Zoo blijft het bestaan dezer landerijen eene «Gouvernementeele vergissing» in allerlei opzichten. Terwijl de erfpachtslanden, hoe zij ook allengs bevolkt worden, na 75 jaar terugvallen aan

¹ Zie het voortreffelijke werk [van Mr. H. VAN DISSEL SZN.] „Rapport omtrent de partikuliere landerijen beoosten de rivier Tjimanoeck”, in Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N. I., dl. XXII, 1878, p. 237—708; en aldaar p. 299. Het is billijk hier bij te voegen, dat, na vermelding van het daar heerschende Halfbouw-stelsel, dadelijk opgemerkt wordt: „Onder deze voorwaarde beplanten dan ook de opgezetenen gaarne den grond en zijn, bij onvoldoende bevolking op de perceelen, daartoe altijd lieden uit Gouvernements-dessa's te vinden.” (l. c.) —

(Hier schreef echter Mr. VAN DEVENTER, die door zijn vroegere advocatuur te Sëmarang en zijne relatien met de grootste daarvan (Gëmoelak, en Kalikondang, van de erven-HUYGEN DE RAAT), goed op de hoogte was van die landen, het volgende in 1904 met potlood in het hs. bij: „Dit is niet juist voor de voornaamste landen oost van Semarang, waar belasting in geld wordt geheven, ongeveer op Gouvernements-wijze. Maar het maron-stelsel is niet verboden, en kan zeker, krachtens bijzondere overeenkomst, worden toegëpast.”

Verg. echter óók de relletjes onder de opgezetenen van de particuliere kleine landen om de stad Soerabaja heen, uit den allerlaatsten tijd (1917-18), die zich juist trachtten te verzetten tegen het opeischen der helft van hun padi-oogst door hun, meestal Chineeschen, landheer. *Toevoeging van 1918.*)

den Staat, en aldus opgenomen kunnen worden binnen den kring der Gouvernementeel, en, met den loop der jaren, toch steeds milder wordende regelingen — men vergelijke de Preanger —, daar moet het Gouvernement, krachtens een enorme economisch-politieke fout van DAENDELS en RAFFLES, op de Particuliere Landerijen rechtstoestanden laten voortduren, die beoosten de Tjimanoeek zuiver-Vorstenlandsch zijn, en bewesten die rivier wel veel meer onder regelen staan, maar niettemin in hooge mate afhankelijk blijven van de persoonlijke geaardheid der Europeesche of Chineesche, soms ook Arabische of Inlandsche Landheeren.¹

¹ Hier was één gewichtig feit vergeten: de moderne drukkende invloed der inbrenging van tal van Particuliere Landerijen bewesten de Tjimanoeek in naamlooze vennootschappen. Daarvan gaf Mr. van DEVENTER in Paragraaf 16 (p. 122—128) van zijn Overzicht (1904) belangrijke gegevens, in hoofdzaak aan de hand eener Nota van zijn medewerker Mr. Dr. M. S. KOSTER. Zie aldaar.

Voor de gezamenlijke uitgestrektheid der Particuliere Landerijen (verg. het kleine gegeven op blz. 349 hiervóór, geldend in 1904), zie ook aldaar de globale cijfers: beW. de Tjimanoeek ruim 1½ miljoen bouw, beO. die rivier iets meer dan 33.000. Voor het kenterings-jaar 1910 — na het averechtsch beleid van Mr. van DEVENTER in Oct. 1906 bij den door Minister Fock voorgestelden aankoop van het land Nanggoeng voor 5 ton (12.596 bouw) — waren er, bij optelling der cijfers in staat MM van den Reg.-Almanak op 1 Jan. 1910: in Bantam 42.795 bouw (2 landen), oud-Batavia 899.206 b. (méér dan 380 landen; daarvan alleen in Buitenzorg 70 met reeds 516.689 b.), oud-Krawang 386.103 b. (3 landen; waarvan Pamanoekan + Tjiasëm alleen reeds „300.000“, lees in waarheid, en aldus ook officieel van 1915 af: 330.000 b.), Cheribon 257.240 b. (2 landen; Kandanghauer, en Indramajoe West, 182.240 + 75.000 b.); totaal 1.585.344 (lees: 1.615.344) bouw beW. de Tjimanoeek; doch beO. daarvan slechts totaal 34.351 b. (92 landen; daarvan alleen Gëmoelak 11.257 b.).

Toen kwam de Wet van 28 Mei 1910 (Ind. Stbl. 1910, n° 409), die het uitgestrekte land Kandanghauer voor 3½ miljoen terugkocht, gevolgd door de Wet van 30 Dec. 1910 (Ind. Stbl. 1911, n° 174) voor een gelijke som ook aankoopend Indramajoe West; en daarvóór alreeds de Wet van 7 Nov. 1910 (Ind. Stbl. 1911, n° 38), die *principieel* „de terugbrenging van de particuliere landerijen op Java of van gedeelten daarvan tot het staatsdomein“ mogelijk maakte, nader geregeld en vastgelegd in Ind. Stbl. 1912, n° 480—481. De eer van dit alles komt in hoofdzaak aan G.-G. IDENBURG toe. (*Noot van 1918*).

Addendum van 1918.

p. 329, in noot 1, staat: EALES, lees; J. EALES

(zooals blijkt uit de Java Annual Directory and Almanac for 1814).

YULE, CRAWFURD, KEASBERRY, LAWRENCE, EALES, MC QUOID en ADAMS waren allen Residenten in loco (verg. HAGEMAN's deels niet volledige Lijst in Tijdschr. Bat. Gen. XIII, 1864, p. 227—259).